

Рік 1918.

Число 14

Вібіотека „Канадийского Фармера“.

І. Кулішер.

НАУКА

про

народне господарство

Переклав Микола Залізнян.

Ціна 50 цт.

Накладом »Канадийського Фармера«.

852 Меґн стр.

Вінніпер. Манітоба.

КНИЖКИ ПРО ТЕПЕРІШНУ ВЕЛИКУ СВІТОВУ ВІЙНУ

і книжки про війни з часів давніших
ВЖЕ ВИЙШЛА З ДРУКУ НОВА КНИЖКА. - Г. Ф. СЕМЕШКО.
»В ЧАСИ ВІЙНИ«

(Хроніка з життя засланих на Сибір в часі сеї страшної війни).
Книжка видана наказом Української Федерації Соціалістичної
Партії в Америці, містить 96 стор. в друку, ілюстрована багато
малюнками. — Ціна..... 40ц
Велика Революція на Острові Ірландія. — Ціна..... 10ц
Як Болгари здобули собі свободу. — Ціна..... 15ц
Провидінс Боже все Чуває. — інтересне оповіданє з часів На-
полеонської війни сто літ тому назад. — Ціна..... 25ц

НОВІ КНИЖКИ.

З ТЕРЕНІВ ВЕЛИКИХ ВОЄН

РОСИЙСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ.

Збірка начерків із життя теперішнього війська і життя козаків;
кровавих боїв нинішних днів і днів минулих.

ХОЧЕТЕ ЗНАТИ

Причини і початки революції в Росії; арештованя міністрів;
як бувший цар Николай Романов зрезигнував і як випускали
людей з в'язниць. — Не пожалуйте 50 ц., а ми вишлемо вам сю
величезну книжку на 160 сторін з многою образками.

З РОКІВ ВІЙНИ.

Сатиричні Ілюстрації з Європейської Війни. — Оповіданя,
Відомости і Інформації про Український Царід, про старий
край і Америку. — 150 образків. — Ціна..... 30ц

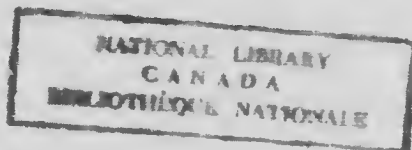
АТЛАСИ І МАПИ В АНГЛІЙСЬКІЙ МОВІ.

Воєнні мапи Європи з королями і з статистикою війська.. 25ц
Найновіший Атлас, обнямає мапи цілого світа, гарно оправ-
лений. — Ціна..... \$1.50
Великий Ілюстрований Атлас, кождому потрібний під нинішню
пору. — Ціна..... \$3.00
Кишенновий Атлас Цілого Світа. — Ціна..... 30ц
Кишеннові мапи всіх стейтів і територій Злучених Держав. —
Кожній стейт на окремій карті. При замовленю треба подати
якого стейту мапу вам вислати. — Ціна одної мапи..... 25ц

НОВІ КНИЖКИ

Як Чоловік Зійшов на Папа. — Інтересне оповіданє В. Будзи-
новського. — Ціна..... 50ц
Перли Шумки та Вигадки. — Зложив Л. Лопатинський... \$1.00
Оповіданя. — О. Стероженко..... 15ц
Оповіданя. — П. Куліш..... 15ц

І. Кулішер.

Наука про народне господарство

Переклав Микола Залізник.

НИКДУР
НИКДУР

Накладом „Канадійського Фармера”
852-854 Мейн Ст. Вінніпег, Ман.

HP 71

K 8418

Приступний виклад науки про народне господарство

ВСТУП.

Що таке народне господарство? Як воно розвивалося?

I. Потреби. Вихідною точкою науки про народне господарство, або політичної економії, є **потреби** чоловіка.

Все своє життя, від самого народження, чоловік має різні потреби, себ-то він **відчуває брак** чогось, все чого небудь потрібує і все змагає до того, **щоби заспокоїти всі свої потреби.**

Потреби чоловіка дуже неоднакові: півдикі племена мають інші потреби, а освічені народи інші. У дикуна все, або майже все, зводиться до потреби мати їжу. З дальшим розвитком, з дальшим зростом культури, **появляються нові потреби** — потреба мати мешкання, потреба мати одягу. Все це потреби так звані **матеріальні**. Ще пізніше повстають потреби **нематеріальні** — потреба мати віру, мати науку, штуку. Літ сімсот тому крім духовенства майже ніхто не вмів читати або писати. Тепер у всіх освічених народів, і у нас також, **кождей мусить ходити до школи, майже кождей вмie читати книжки й газети.**

Заразом ті самі потреби стають складнішими, їх зміст розширюється. Возьмім приклад. Який небудь Самоїд, що живе на берегах Ледового океану, носить одягу лише зі шкіри диких звірів. Наші селяни крім шкіри (на чоботи і киптарі) **уживають ще різних тканин.** З сього видно, що потреба в

одежі у наших селян ширша, ніж у якого небудь дикого народу.

Суть людського життя в тім і полягає, що люди змагають до заспокоєння всіх потреб, які все більше розвивають ся. Вся минувшина людскости — се безконечний ряд з'усиль, щоби розвинути свої потреби, і боротьба за способи, якими сї потреби можна заспокоїти. Теперішність — се запас досвіду й практики, який лишили нам наші предки, щоби ми могли далі розвивати свої потреби й далі бороти ся за їх заспокоєне.

II. Господарство. Як же чоловік заспокоює свої потреби? Найважнійший спосіб для заспокоювання потреб — се праця над природою, серед якої ми живемо, або інакше кажучи, над матеріяльними засобами. Діяльність, направлена на заспокоюване потреб, при якій чоловік котриває з матеріяльних засобів, зветь ся господарською діяльністю, або господарством. Господарська діяльність служить для заспокоєння найріжнорідніших потреб. Насамперед вона потрібна для підтримання нашого життя. Коли чоловік добуває від природи поживу при помочи мисливства, скотарства або рільництва, коли він захищає себе від холоду, будуючи дома з дерева або каменя, шиючи одежу або виготовляючи потрібні для сього інструменти — він заспокоює свої потреби при помочи матеріяльних засобів. Значить, в усіх сих випадках його діяльність є господарською.

Але було би хибно думати, що до господарства належить заспокоєне лише найконечніших потреб життя, матеріяльних потреб, як їх звичайно називають. Ту чи иншу діяльність називаємо господарською не від того, яку саме погребу вона заспокоює, матеріяльну чи нематеріяльну, а від того, яку саме потребу вона заспокоює, матеріяльну чи нематеріяльну, від того, чи ся діяльність заспокоює які небудь потреби при помочи матеріяльних засобів. І справді, приклади показують нам, що для заспокоєння духових потреб також треба працювати над витворюванем матеріяльних засобів. Потреба мати віру, викликає потребу мати церкву. Коли музик грає, він заспокоює нашу духову потребу в музиці, але для того, щоби він міг грати треба, щоби наперед був вироблений відповідний інстру-

мент. З сього видно, що заспокоєне духових потреб також вимагає господарської діяльності.

III. Господарність. В своїй господарській діяльності чоловік силкується досягнути як найбільше вислідів з найменшими вкладами. Він силкується виробити потрібні йому предмети, витрачуючи на се як найменше праці; він намагається купити потрібні для нього річі як найдешевше — се-то, він хоче бути господарним.

Ся господарність є прикметою не лише господарської діяльності, а взагалі кожної розумної діяльності. Коли ми розв'язуємо яке небудь питане, ми також стараємося зробити се як найпростішим способом, се-то стараємося витратити як найменше умової сили. Коли ми досліджуємо яке небудь наукове питане, ми силкуємося зрозуміти її затиюти його як найкраще, але з найменшим напруженем нашого розуму. Таким чином ми завсїгди пильнуємо як найменше витрачувати наших сил. Одначе в господарській діяльності ся ошадність, се вираховане, проявляють ся виразнійше, ніж денде. Тому господарською діяльністю ми називаємо як найкраще заспокоєне потреб з як найменшими вкладами, а господарство уважаємо добрим чи лихим відповідно до того, чи ведеть ся воно господарно чи ні.

IV. Що то є наука про народне господарство? Значіне науки. Наука про народне господарство досліджує чоловіка в його господарській діяльності, се-то з того погляду, наскільки він заспокоює потреби при помочи матеріяльних засобів. Одначе вона досліджує чоловіка не самого по собі, не чоловіка, як окрему істоту, а в його відношеню до інших людей. Се тому, що ніколи люди не жили окремо один від другого, а завсїгди гуртом — родинами, громадами, племенами, народами, державами. Між ними завсїгди повставали господарські відносини. Вони всі спільно добували собі поживу і разом її їли, або кожний самостійно виробляв ті або інші річі і потім частину їх віддавав іншим в обмін за інші річі.

Таким чином наука про народне господарство є наукою про **суспільне господарство**, як се зрештою вже зовсім добре показує сама її назва **народного** (а не особливого) господар-

ства. Таким чином наука про народне господарство належить до наук природних, які досліджують природу. Але вона досліджує людську суспільність лише з одного погляду — з погляду господарської діяльності і сим різниться від науки про право, про державу і від інших суспільних наук.

Значіне науки про народне господарство. Культурний розвиток людскости проявляєть ся в значній мірі в зрості потреб, в тім, що сі потреби зростають і стають ріжнороднійшими. Тимчасом без матеріяльних засобів, себ-то без господарської діяльності, неможливо заспокоїти потреби. і тому від розвитку господарства залежить, наскільки добре можна заспокоювати потреби. З сього ясно, яке велике значіне має та наука, яка досліджує господарське жите, себ-то наука про народне господарство. Вона досліджує ту сторону житя, яка є підставою і головнєю умовою культурного розвитку народів. Тому знайомість з сею наукою має дуже велику вагу. Кождий сьвідомий горожанин мусить хоч трохи бути обізнаним з нею, бо інакше він не зможе як слід розуміти й виснувати своїх горожанських обовязків. Держава, краї, міста завсїгди повинні числити ся з нею, повинні пильнувати, щоби їх заходи не йшли проти господарських потреб населеня, а навпаки сприяли розвиткови суспільного господарства, чолекшували населеню здобуване засобів до іstownаня.

А з другої сторони не треба забувати, що нема майже ні одної сторони людського житя, на яку господарські інтереси не мали би великого впливу. Тсперішні народи воюють за здобуте кольоній, за виборене сприяючих умов для розвитку своєї торгowlі. Візьмімо політичну боротьбу. В парламентах представники великих земельних власників і шляхта борються за те, щоби мати право визискувати селян. Представники селян борються проти панованя шляхти. Представники купців і великих промисловців борються за такий устрій, який позволяв би їм як найкрасше визискувати робітників, представники робітників виступають проти панованя великих промисловців і змагають до заведеня нового, справедливого ладу і т д.

Таким чином без знайомости з наукою про народне го-

сподарство не можна добре розуміти ні минулого, ні теперішнього життя людей.

V. Назва науки про народне господарство. Наука про народне господарство називається по вченому ще **політичною економією**. Ся назва добре відповідає суті сеї науки. Грецьке слово «економія» складається з двох частин — «ейкос», себ-то дім, і «номос», себ-то закон, припис. Таким чином слово «економія» значить «приписи до веденя дому», приписи про те, як провадити господарство. А грецьке слово «поліс» значить місто або держава (в Греції міста були заразом державами); «політичний» значить державний (ми говоримо наприклад: політичний устрій або державний устрій). Таким чином назва «політична економія» означає збір приписів про ведене державного господарства, науку про державне господарство. А в наші часи політичною економією називається наука про народне або суспільне господарство. Що до науки про державне господарство, себ-то науки, яка досліджує господарську діяльність не окремих осіб, або суспільностей, але держави, то її ми виділюємо в окрему науку про фінансове господарство або науку про фінанси.

З яких частин складається політична економія. Господарська діяльність людей складається з кількох частин. Насамперед треба зробити річі, які повинні задоволювати потреби людей (така діяльність називається витворюванем, або **продукцією**). Далі зироблені річі збувають ся иншим особам (се є **обмін**). Дохід, який одержується при обміні розділюється між усіх, хто брав участь в продукції (**розділ**). Нарешті, при помочи того, що одержано при розділі доходу, кождий задоволює свої потреби (**споживане**). Відповідно до сього політична економія ділиться на отсі чотири відділи: продукція, обмін, розділ і споживане.

VI. Як розвивало ся народне господарство. Політична економія досліджує господарське жите в усій його цілості, себ-то не лише в теперішності, але також в минувшині, досліджує не одну яку небудь добу, а цілий розвиток народного господарства. Вона розглядає господарство не як щось стале, незмінне, а як таке, що все змінюється поволи витворюється

протягом багатьох століть. Який же був розвиток народного господарства? Як воно змінювалося протягом віків?

1). Первісне господарство. В найдавнішу добу історії людскости панувало господарство громадське, племінне. Мишівство, рибальство, скотарство, випалюване лісів, оброблюване землі — всі ці роботи робилися гуртом; в них спільно брало участь або кілька родин, або кілька громад, або нарешті кілька племен. А по спільній продукції цілий гурт спільно споживав здобуте.

2). Доба замкненого домашнього господарства. З часом з громади виділилася самостійна господарська одиниця — селянське дворище. Річи споживаються або використовуються в межах того господарства, в якому їх вироблено — нема відступу між продукцією і споживанням. Доба замкненого домашнього господарства панувала в старинній Греції і Римі, з виключком доби імперії, і в середні віки, до XI—XII ст. Тоді в старинні часи панувала рабська праця, а в середні віки — праця кріпаків.

3). Доба самостійного міського господарства. В сій добі виступає обмін. Річи не споживаються в цілості в тім господарстві, де їх вироблено, а переходять до інших господарств при помочі обміну. Місто разом з сусідніми селами становить окрему господарську цілість; в місті продукуються промислові річи, а по селах — збіжжя й інші сільсько-господарські вироби. Міський ремісник і селянин вступають в обмін. Селянин продає ремісникові збіжжя і купує від нього за се різні вироби, одягу й інструменти. Але обмін є безпосереднім — між селянином і ремісником, що вступають в обмін, нема посередника. Доба самостійного міського господарства тягнеться від XII ст аж до відкриття Америки (в кінці XV ст.); характеристичною прикметою сеї доби є існування великої класи дрібних самостійних міських ремісників.

4). Доба народного господарства. Дорога від продукції до споживання збільшується. Предмети вже не переходять безпосередньо з того господарства, де їх виторено, до господарства, яке їх потребує: по дорозі вони переходять через одно або кілька інших господарств. Селянин не купує продуктів

безпосередно від ремісника, а набуває їх від купця, якому на його замовлене виробляє річи ремісник. Являється посередник, купець: він стає між витворцем (продуцентом) і споживачем (консументом). Для господарства сеї доби характерним є існування кляси скупщиків-капіталістів з одної сторони, і домашніх робітників з другої, які вироблюють річи на замовлене скупщиків. Обмін відбувається в межах цілої держави, яка пильнує, щоби розвинути власний промисл і торгівлю, і дуже перешкаджає довезити товар з інших країн. Се доба тягнеться від відкриття Америки аж до великої французької революції (до кінця XVIII. ст.).

5). **Доба світового або міжнародного господарства.** Обмін виходить за межі даної держави, торгівля охоплює цілий світ. Се досягається з одного боку через будову нових способів комунікації і примінення пари (залізниця, пароходи), а з другого боку через те, що держави дбають про міжнародні зносини і усувають давні перешкоди (численні митні комори, заборони привозити чужі товари і т. д.). Доба світового господарства починається в кінці XVIII. ст. і тягнеться досі. Вона характеризується великим фабричним промислом: продукти вироблюються в фабриках, де працюють десятки і сотки робітників під доглядом підприємця. Се доба панування капіталу над працею; її характеристична прикмета — наймана праця робітника на користь капіталіста, який є власником річий, потрібних для продукції (матеріяли, машини, будинки і т. д.). Тому се доба називається **капіталістичною**, або добою капіталізму.

Відношене між початком і кінцем господарського процесу. Таким чином, протягом віків господарське жите поволи переходить через кілька щаблів і основно змінює свій характер. Відношене між початком і кінцем господарського процесу, між продукцією і споживанем основно змінюється. Знаємо тісна зв'язь, яка колись існувала між ними; відступ між продукцією і споживанем стає все довшим. На початку розвитку народного господарства, в його першій добі, споживане йде безпосередно по продукції: дикі люди, наприклад, споживають дичину зараз, як лише здобудуть її. В кінці розвитку,

в наші часи, річи виробляєть ся для невідомих споживачів, що часто живуть десь на другім кінці світа. Наші селяни обробляють землю, збирають збіже, не знаючи, хто буде споживати те збіже, яке вони продадуть. Сих споживачів вони може ніколи не побачать, може ніколи не будуть мати з ними ніяких зносин.

Розширене звязи між окремими господарствами. Але з сього видко також, як розширила ся звязь між окремими господарствами. З первісного громадського господарства, перейшовши через ряд щеплів розвитку, повстало теперішнє світове господарство. Невеликі гурти дикунів, відокремлені від себе, повернули ся по тисячці літ розвитку в багатоміліонове населене цілого освіченого світа. Для дикунів в гурті людий його племені містив весь світ, все инше його не обходило. Теперішні люди интересують ся справами цілого світа, бо їх добробут дуже залежить від добробуту инших країв і народів. Знижене цін на пшеницю, вовну або мясо в одній державі відчуваєть ся зараз в инших державах.

РОЗДІЛ І.

ЗАГАЛЬНА НАУКА ПРО ПРОДУКЦІЮ.

І. Що таке продукція? Ми вже знаємо, що господарська діяльність чоловіка полягає в задоволенні потреб при помочи матеріяльних способів. Одначе тих предметів, які природа безпосередно достарчає чоловікови, зовсім не вистає на задоволенне всіх потреб первісного чоловіка, а ще менше чоловіка, що стоїть на висшій степені культури. Чоловік не може вдоволити ся воздухом та водою, грибами й ягодами; та навіть для того, щоби спожити сї дари природи він мусить наперед робити ріжні річи. Гриби треба зібрати й спекти або зварити, воду треба достарчати в бочках або ставити водопроводи. В инших випадках робота, яку треба виконати, щоби задоволити яку небудь потребу чоловіка, далеско складнійша: скільки змін треба зробити, щоби повернути зелізну руду в нозі, щоби з вовни мати одєжу. **Всі зміни, завдяки яким предмети, які дає природа, стають придатними (або придатнішими,**

пій необроблені) до заспокоєння людських потреб, ми називаємо продукцією (вितворюванем).

Таким чином продукцією можна називати: і оброблене пілля, і оброблене ріжчих матеріялів (промисл) і уможливлене переміщування людей і товарів з одного місця на друге. В усіх сих випадках відбуваєть ся перетворене річий в такий спосіб, щоби вони могли як найкраще заспокоювати людські потреби, в тім місці і в той час, де і коли сї потреби проявляють ся.

Відношене між природою і діяльністю чоловіка. В усіх сих випадках чоловік не витворює нічого нового, бо він не може сотворити сам навіть порошки. Він лише робить зміни в річах. Рільник не може сам сотворити землі або збіжа. Але він зате може з'орати її і посіяти збіже. Зробивши сї переміни (з твердої землі мягку, перенісши зерна з комори до землі), він осягає те, що природра витворює колос, який дає урожай. Взагалі скрізь, в кожній роботі, люди лише користають з сил природи. Тому зрозуміло, що вони старають ся досліджувати природу і пізнавати її сили, щоби користати з них для осягнення своїх цілей. Тільки навчивши ся користати з сил природи, чоловік зміг дійти до того степеня розвитку, на яким він тепер є

II. Діяльність продуктивна і непродуктивна. Коли продукція, як ми її означили, полягає в тих змінах, завдяки яким предмети, які дає природа, стають здатними до заспокоєння людських потреб, то продуктивною буде очевидно всяка діяльність, наслідком якої можна буде заспокоїти яку небудь потребу. Чим важнішою є заспокоювана потреба, чим краще вона заспокоюєть ся, тим продуктивнішою є діяльність чоловіка, що має на меті заспокоєне сеї потреби. Непродуктивною ми назвемо роботу столяра, що не потрафив зробити стола або шафи, а лише попсував дерево; непродуктивною буде також робота маляра, що даремно витратив фарби і полотно, а не зміг намалювати картини, і діяльність фабриканта, що постановив будинки і купив машини, але не виробляє товарів, бо на них нема попиту, або виробляє такі вироби, які не мають збуту, бо не відчуваєть ся їх потреби. В усіх инших випадках діяльність чоловіка буде продуктивною.

Ріжні погляди на діяльність продуктивну і непродуктивну. Одначе до сього погляду економічна наука прийшла не відразу. В ріжні часи господарського розвитку вона то одну то другу галузь діяльності не хотіла признавати продуктивною. Се залежало від економічного і суспільного розвитку людий в ріжні доби історії.

В стариннім світі ремеслами займали ся переважно раби. Тому ся праця уважала ся непродуктивною і ганьблячою. Лише такі хосенні умілости, що вимагають багато знаія, як медицину й архітектуру, Цицерон виключає з числа ганьблячих занять. Середновічна церква називала всяку торгівлю ділом шкідливим і грішним: купець противний Богови, бо він дістає зиск коштом страти, яку має инший. І справді, торгівля в перших часах господарського розвитку в значній мірі ґрунтуєть ся на обмані: звідси прислів'є: хто не обманить, той не продасть. Письменники XVII.—XVIII. ст. також: не кожду діяльність признали продуктивною. Одні (так звані меркантилісти) признавали продуктивними лише ті галузи занять, які сприяють збільшеню скількості гроший в країні (добуване золота і срібла з землі, зовнішня торгівля, промисл, що працює для вивозу). Їх погляд можна легко зрозуміти: в ту добу доконав ся перехід до народного господарства, і тому збільшене скількості гроша, що обертав ся в країні, було коиче потрібним. Навпаки, другий напрям — економісти кінця XVIII. ст. (так звані фізіократи) — твердив, що продуктивним є лише сільське господарство. Вони так думали тому, що до кінця XVIII. ст. рільництво розвивало ся краще, ніж перетворюючий промисл, в яким тоді ще не було машин. При затраті тої самої праці сільське господарство давало більше продуктів, ніж промисл, і тому сі економісти прийшли до того висновку, що лише діяльність рільників є продуктивною.

Наука Адама Сміта. Великим кроком наперед, в порівнянк з сими теоріями, була наука анґійського економіста Адама Сміта (в кінці XVIII. ст.). Всупереч своїм попередникам, він признає продуктивною всяку матеріяльну діяльність, бо вона лишає по собі слід — нові річи. Таким чином він уважає продукцію і сільсько-господарський промисл, і промисл перетво-

уючий, і торгівлю внутрішню й зовнішню. Він думає, що непродуктивними суть лише нематеріальні услуги, бо вони не лишають по собі слідів: він називає непродуктивною діяльність урядників, війська, духовенства, лікарів, правників, музиків і т. д. Однак він не каже, що вони непотрібні або непожиточні. Пізніші письменники вияснили, що сей погляд Адама Сміта є хибний. Працю нематеріальну (напр. працю учителя або лікаря) також треба назначити продуктивною, бо вона має дуже велику вагу в справі заспокоєня людських потреб.

III. Галузи продукції. Ми відріжняємо отсі галузи продукції: 1) промисл добуваючий (мисливство, рибальство, скотарство, рільництво, гірництво), де чоловік, добуває, привласнює собі дари природи; 2) промисл перетворюючий або просто промисл (напр. виріб одяжі, обува, оброблене металів, виріб скла і т. д.), коли чоловік перероблює дари природи (напр. вовну, шкіру, металі); 3) промисл перевозовий (зелізниці, телеграф, телефон), який переміщує людей і тягарі й передає звістки; 4) промисл розділюючий або торгівлю, який достарчує товари в ті місцевости, де їх відчуваєть ся потреба.

Ріжні доби в розвитку продукції. Сї галузи продукції повстають зовсім неодноразом і неоднаково розвивають ся. До недавнього часу розріжнювали в розвитку продукції такі доби: 1) доба мисливства або рибальства, 2) доба скотарства, 3) доба рільництва, 4) доба ремісничо-торговельна і нарешті 5) доба промислова або індустріальна. Однак вияснило ся, що сей погляд на послідовний розвиток ріжних галузей продукції, на перехід від одної до другої є хибним. В найдавніші часи рівночасно з мисливством і рибальством люди збирали вже коріне, ягоди й овочі. Се збиране поволі переходить в оброблюване рости, в оброблюване землі при помочи заостреної палиці і сапи. Рівночасно появляеть ся первісне скотарство і лучить ся з первісним рільництвом, як се ми й досі знаходимо у Мурунів, Полінезійців, Маляйців, деяких індійських племен. Далі народи переходили в одних випадках до більше розвиненого рільництва, себ-то до осілого, і обробляли землю при помочи деревляного рала й худоби, а в інших випадках до скотарства. Наприклад так звані індо-гер-

манські народи, від яких походять між иншим також наш на- рід, були піврільниками, пів-пастухами, а пізнійше стали осі- лими рільниками. Навпаки Монголи центральної Азії пере- мінили ся в пастухів-скотарів.

Таким чином, не можна говорити про послідовний пере- хід від скотарства до рільництва. Так само хибною є думка, ніби то люди від мисливства перейшли до скотарства. Ті пле- мена, що займали ся мисливством, не могли зробити ся скота- рами. І мисливець, і пастух мають діло зі звірятами, але во- ни неоднаково відносять ся до них. Мисливець — ворог зві- рят, він ловить їх, убиває й їсть. Пастух — їх приятель, він стереже й захищає їх. Та навіть ті племена, що почали розво- дити домашні звірята, робили се спочатку не для того, щоби мати з них ужиток. Деякі народи робили так, бо їх віра ка- зала їм дбати про певні звірята (в стариннім Єгипті наприклад були святі бики й кітки), інші робили се для забави. Таким чином скотарство у них не було галузю продукції. І тепер ще існують племена, які розводять кури, але не їдять ані їх ані яйці, розводять худобу, а не пють коровячого молока, ані не запрягають волів і т. д.

Що до інших галузей продукції, то ремесло повстає пі- знійше від рільництва, і рівночасно з ремеслом повстає торго- вля між племенами (зовнішня). Сї галузи продукції розви- вають ся в Європі дотепер від XI.—XII. в., а ще пізнійше, від XIII.—XIV. вв., починаєть ся внутрішня торгівля і кредитові позички.

IV. Форми промислу. Спирнімо ся докладнійше на одній з сих галузей продукції, на перетворюючій промислі, і спро- буймо вяснити, як він розвивав ся, себ-то, які були його фор- ми.

Найдавнійшою формою є продукція для домашних по- треб; так називаєть ся виготовлене предметів для власних потреб певного господарства. Селянин ставить собі хату, тче полотно, шие одержу і т. д.; він є сам для себе і столярем, і шевцем, і кравцем.

Поволи одначе деякі з сих робіт стають окремими про- мислами, якими займають ся окремі робітники, які тепер вже

виробляють предмети для інших господарств, на продаж; так повстає **ремесло**. Особливість ремесла полягає в тім, що ремісник **виготовлює річи для споживача і безпосередню збуває їм йому**. Ремесло є дрібною продукцією, ремісник працює у власній роботі ручним способом, робить на певній обмежений ринок і тому обходить ся без пролавія-посередника. Ремесло є характеристичною формою продукції для пізнього середовища (XII.—XV. ст.); се **«золотий вік ремесла»**. Ремесло було організоване в міські цехи. Лише особи, що були членами відповідного цеху, могли займатися відповідним промислом, лише вони могли збувати свої вироби мешканцям міста й сусідніх сіл.

З часом ринок розширюється; промисл починає виробляти річи не лише для міста і його околиць, але для цілої країни, навіть для вивозу за границю. Ремісник не має сиромоги бувати на далеких ярмарках і ринках і припинювати під час своїх подорожніх продукцій річий. Потрібний посередник між ним і споживачем. Спочатку сей посередник бере на себе лише торгівлю: він купує у майстра лише вироблені річи — тому його називають **«перекупцем»** — і збуває їх споживачем. Тоді повстає **домашній промисл**. Річи виробляються в робітні продуцента (виготворця) на **широкий ринок і товари збувають ся за посередництвом купця**. Тут продукція є, як і давніша, дрібною, змінив ся лише збут — він відбувається на великі розміри: перекупень-посередник закупає промислові вироби від багатьох майстрів і збуває їх споживачам.

Але посередник може зробити ще дальший крок: захопити в свої руки не лише торгівлю товарами, але також виріб товарів, він може сам зробити ся промисловцем. В сім випадку він дає колишнім самостійним майстрам своє власне помешкання — так звану **мануфактуру** (рукодільню), дає їм матеріял і знаряди, й вони виробляють на його користь товари за певну плату. Таким чином **мануфактурою** (рукодільним промислом) зветь ся така форма промислу, де в **робітні підприємця, при помочи його матеріялів і знарядів, ручним способом виготовлюють ся товари**.

І домашній промисл і ручодільний панували в XVII.—

XVIII. вв., в Західній Європі і в нас. Домашній промисел був почасти по містах, почасти, як і досі, по селах; по селах він був додатковим промислом до рільництва.

В кінці XVIII. ст. в Англії, а на початку XIX ст. в інших краях Європи повстає **фабрика — продукція товарів в будинку підприємця при помочи машин і двигунів**. Уже мануфактура в порівнянню з ремеслом зовсім змінила і характер продукції і характер збуту. Тільки одно лишило ся спільне між мануфактурою і ранішними способами продукції — ручний спосіб продукції. На фабриці і се зникло — тут заводять ся парові і всякі інші двигуни, різні робочі машини (машина до прядення, ткацький верстат і т. д.).

Форми промислу в наші часи. В наші часи характерisticoю формою промислу є фабрика; всі інші форми мають лише другорядне значінє. Одначе і в нас, і в Західній Європі і досі ще існує домашня і ремісничя форма промислу. У нас по селах досить розвинений домашній промисел — пригадаймо виріб горшків або гуцульські вироби. По містах також ще є багато ремісників — столярів, кравців, шевців і т. д. Нарешті по селах ще існує продукція для власних потреб, себ-то найдавніша форма продукції: будоване хат, прядене, ткацтво — все се селянські родини роблять самі для себе.

З яких частин складаєть ся наука про продукцію. Переходячи до докладнішого розгляду продукції, нам треба насамперед вяснити, яким способом витворюєть ся продукт, які чинники беруть участь в його продукції, й яке значінє має кожний з сих чинників в продукції. Відповідно до сього в науці про продукцію ми будемо розглядати отсі чинники продукції — природу, працю і капітал. Але далі повстає питанє про те, яку організацію має продукція, як лучать ся в ній різні чинники, при яких умовах відбуваєть ся продукція й які її розміри. Тому нам треба дослідити організацію продукції, а саме дослідити, які бувають форми продукції, які є її загальні умови, яке є відношенє між великою і дрібною продукцією.

РОЗДІЛ II.

ПРИРОДНІ УМОВИ ПРОДУКЦІЇ.

I. Розклад води і суші. Ціла півверхня земної кулі має понад пів мільярда (509 мільонів) квадратних кілометрів. Це без сумніву велике поле для заселення і для господарської діяльності чоловіка. Але воно дуже зменшиться коли мати на увазі, що три чверти цього простору займає вода, і що з того простору, який лишається на сушу, значна частина ледво чи буде коли доступна для людської культури. Це ледові країни, тундри Сибіру, пустиня Сагари, високі гори.

Моря. Моря й океани розділюють народи, але людям удалося з них зробити добрі дороги. Початок цьому зроблено, коли придумано перший сплав (дарабу), а теперішні величезні океаніські пароходи в значній мірі зменшили великі перешкоди в уяві людській проступки.

Кожда доба в історії людскости мала своє море. Народи старинного світа, як висловлюється грецький філософ Плятон, сиділи навкруги Середземного моря (яке вони називали просто «морем») як жаби, що сидять коло болота. Тут була вся культура і далі, вглиб суші вона не йшла. В середні віки господарське життя зосереджувалося коло двох морей: Середземного і Балтійського з Північним. Коло Середземного моря виросла Венеція, якої вся торговельна сила, успіхи в мореплаванні, розвиток уміlostий тісно лучаться з морем. Коло Балтійського моря повстала славетна Ганза — торговельний союз німецьких міст, в якому найбільше значіне мали приближені міста від устя Лаби до устя Орди. В XVI—XVII ст. економічне життя перейшло на Атлантийський океан і насамперед туди, де лежать Нідерланди й Англія, себто туди, де сходяться три дороги: дорога з полудня, з Індійського океану і дорога, що йде з Балтійського й Північного моря і з полудня Європи на північ. Найбільші торговельні міста Антверпія, Амстердам, Лондон, Нью-Йорк — всі вони лежать коло Атлантийського океану. І тепер з двадцяти головних міст Злучених Держав дев'ять лежать на березі моря, п'ять на березі північних озер і п'ять над ріками Міссісіпі й Огіо.

Ріки. Народи що живуть над морем, займали ся спочатку рибальством і морським розбоям, а потім торгівлю і мореплаванням. Голяндці, Англіїці, Американці стали торговельними народами завдяки природничим умовам країн, в яких вони живуть. Ріки впливають навіть на розселення народів; славянські наприклад племена селили ся коло рік. Ріки дуже полекшили розселення українського народу по тій землі, на якій він тепер живе. Вся українська історія дуже тісно звязана з Дністром, як доля Швайцарії з озером Чотирох Кантонів, як Австрія з Дунаєм, як Міссісіпі зі Злученими Державами Північної Америки.

Не диво, що народна уява представляє ріки, на яких відбувала ся історія народу, як великі скарби, складає про них цілі перекази. Вже старинні Єгиптяне дивили ся на Єгипет, як на дарунок родючого Ніля; на його берегах повстала найдавніша цивілізація. Французький історик Мішле каже, що Париж, Руан і Гавр всі разом становлять одно місто, якого улицею є ріка Сена. В сих словах висловлено ту думку, що ріки є дуже добрими способами комунікації; їх значення було ще більшим в ті часи, коли ще не було залізниць, коли весь перевіз великих мас товарів відбувався ріками або морем.

II. Клімат (підсонє). Таке саме велике значення, як розклад води і суші, має для господарського життя клімат країни себ-то розклад тепла і зимна, вохкості, вітрів і т. д., бо від них залежить розвиток рослин, звірят і навіть людей. Де нема тепла, там нема й життя; знову надмірне тепло небезпечне для життя, шкодить йому. Не дурнож горячі країни були колись людожерними, бо вони улекшували існування, але в країнах з уміркованим кліматом витворила ся людська культура. Такий клімат змушував людей до праці, але не ставив для їх діяльності таких великих перешкод, які ставить зимний клімат з його убогою ростиною. Тимчасом горячі країни займають майже половину цілої земної кулі, хоч вона в трьох четвертих складається з океану.

Однакова теплота не забезпечує ще однакового клімату. Північна Америка далеко зимніша від північної Європи, бо на Європу далеко більше впливають теплі морські і воздушні те-

чі. Але і в середині самої Європи місцевости, що лежать під тою самою шириною, мають неоднаковий клімат. Клімат подніпрянської України є зимнійший, ніж клімат країн Західної Європи, що лежить під тою самою гесграфічною шириною. Се пояснюєть ся тим, що океанічні області європейського континенту — Піренейський півостров, Франція, Бритійські острови стоять переважно під впливом західних і полуднево-західних вітрів. Подніпрянська Україна більше підлягає північним і північно-східним вітрам. Навіть на полудневій Україні, в таких містах як Одеса або Таганріг січень має таку саму середню температуру, як Християнія, яка лежить на півночі, майже на 1,500 кільометрів на північ від сих міст.

І що до вогкості, що до кількості дощу надніпрянська Україна стоїть в менше сприяючих умовах, ніж Західна Європа. Західна Європа має багато дощів, а на Україні їх є менше. Тимчасом від вогкості дуже залежить родючість ґрунту.

Вплив клімату. Наслідки ріжниць в кліматі впливають на те, що наприклад в Росії рослини ростуть протягом 5—6 місяців на рік, в середній Німеччині 7, а в полудневій Англії 11 місяців. Поле бананів в горячій країні може вигодувати 20 або 30 разів більше людей, ніж таке саме поле, засіяне пшеницею в уміркованім кліматі. А німецький учений Гакстгавзен каже, що при тім самім обробленю однаковий маєток мусить давати в середній Німеччині двічі більший дохід ніж в Росії.

Умови клімату відбивають ся насамперед на сільськім господарстві, бо промислові роботи роблять ся в замкнених помешканях; але посередно сї умови впливають на все господарство країни. Один учений економіст, К. Маркс, писав: «зрозуміло, яку страту мусить мати Росія, коли яких 50 мільонів її населеня лишають ся без занятя протягом 6—8 зимових місяців, коли спиняють ся полеві роботи».

III. Ґрунт. Положене ґрунту. Нарешті господарське жите взагалі і особливо успішність продукції залежить від ґрунту. 1). Ґрунт має велике значіне в залежности від свого положеня: рільництво можливе в долинах, а не на горах; перетворюючий промисл не може успішно розвивати ся на горах, бо туди тяжко довозити сирий матеріал, а з гір тяжко спроваджувати ви-

роби в долини. Тому в Швайцарії значна частина населення му-
сить займатися скотарством. З другого боку, брак гір на
границі є небезпечним для країни. Пригадаймо, кілька натер-
піла Україна, що не мала гір на своїй східній границі; кочов-
ники свobodно нападали на неї і на довгий час затримали її
господарський і всякий інший розвиток.

Богато мінералів. 2). Грунт має значіне також залежно
від того, як багато має він мінералів. Від сього в значній мірі
залежить промисловий розвиток країни. Англія має дуже роз-
винений промисл тому, що має багато заліза і камінного вугля.
Зріст промислу на полудневій Україні почався з того часу, як
там винайшли залізо і камінний уголь. Навпаки Італія, не зва-
жаючи на розвиток її промислу в останні часи, не може стати
промисловою країною, бо їй і камінний уголь і залізо доводить-
ся привозити з заграниці. Ріжні дослідники кажуть, що за

Ріки. Народи що живуть над морем, займають себе спо-
триста літ англійський уголь вже вичерпається; на Україні, в
Прусах, а також в Бельгії і в Злучених Державах запасів угля
може вистарчити на 600—700 літ; а через тисяч літ лишиться
ще Китай, де є дуже багаті запаси камінного вугля й заліза на
великих просторах.

Інше значіне в історії господарства мало золото: від
відкриття золота залежало заселене колоніяльних країн й їх
економічний розвиток. Америка стала еспанською, каже один
письменник, і лишила себе настільки, наскільки було поши-
рене золото й срібло; місцевости, де не було цих металів, озна-
чувалися на еспанських мапах: «безплідні землі». Каліфор-
нію Еспанці відкрили рано, але не інтересувалися нею. До-
перва в половині XIX. ст. золото, яке там знайдено, притягло
хмари переселенців, що шукали щастя, й викликало швидкий
економічний розвиток сеї місцевости. Один відомий учений
геолог Зісс вже давно каже, що запаси золота, так потріб-
ного для монети, незабаром вичерпаються на земній кулі. Він
не думає, щоби можна було знайти нові терени золота або
золотоносні жили. А в міру вичерпування запасів тих рудоко-
пів, які тепер існують, вони даватимуть менше металю і з да-
лека більшими труднощами і коштами.

IV. Закон убуваючої плодючости ґрунту. Нарешті, 3) велике значіне має плодність ґрунту. Найважнійші для істнування чоловіка рослини, різне збіже, росте тепер майже скрізь; так само майже по цілій земній кулі поширені тепер важнійші свійські звірята, яких уживають до роботи і на поживу (коні, осли, вівці, свині, кури і т. д.). Але важною є не лише та обставина, чи можуть жити в данім кліматі і на данім ґрунті певні рослини і звірята, але також те, який продукт вони дають — особливо який урожай і на яким ґрунті буває. Та сама пшениця і жито росте і на облозі і на виснаженому ґрунті, росте у нас і в Австралії; але наслідок буває дуже неоднаковий — в одних випадках десятикратні в інших п'ятикратні політики і більше. І нерушаний ґрунт неоднаково скрізь плодючий. Се залежить від того, з чого сей ґрунт складається, від клімату, від наводження. Людська діяльність також дуже впливає на сі ріжнці.

Протягом багатьох віків чоловік виснажував ґрунт: кожда рослина бере від ґрунту певну скількість мінеральних складників, і тому в міру оброблювання плодючість ґрунту мусить зменшувати ся, коли до неї не повернуть ся, принайменше в часті, відібрані складники. Тимчасом початкове сільське господарство власне тим і характеризується, що чоловік, маючи до розпорядимости великі, необроблені й незаселені ще простори землі, не дбає про ґрунт і виснаживши його переходить далі до нового, ще не ораного ґрунту. Штучних навозів почали уживати доперва в половині XIX. ст., завдяки німецькому хемікови Лібіху.

Наука Лібіха. Лібіх вказував на те, що продаючи сільсько-господарські продукти, рільник продає своє поле, бо через се зменшується в ґрунті скількість мінеральних складників, потрібних для рослин. Тому його плодючість зменшується. Одначе при помочи штучного навоження сі поживні складники можна повернути до ґрунту. В 1840 р. до Англії прибув перший корабель з штучними навозами з Перу (американська країна), а потім почали ширити ся інші роди штучних погноїв — салітра з Чілі, калі, що виготовлюється в Європі і т. д. Через се штучні погної почали уживати ся в більших розмірах,

ніж се було, коли уживав ся лише природний навіз; крім того самі штучні навози почали коштувати дешевше.

Лібіх думав, що уживаючи штучних погноїв, можна безмежно збільшувати плодючість ґрунту. Одначе він не взяв на увагу, що крім мінеральних складників рослини потребують ще воздуху, соняшних лучів, води і т. д. Він мав рацію лише в тім, що рільник по своїй волі може регулювати скількість поживних річий в ґрунті, і що добре виживлені рослини краще зносять несприятливі умови погоди, ніж зле виживлені. Але Лібіх всеж не звернув уваги на те, що соняшне світло, яке мають рослини, залежить від розмірів ґрунту, на яким вони ростуть. Тому чим густіший і буйніший засів, тим менше соняшного світла припадає на кожду рослину, тим тяжше їй добре розвивати ся і т. д.

Закон убуваючої плодючости ґрунту. Тому збільшене штучних погноїв лише до певної міри тягне за собою відповідне збільшене урожаю. Починаючи від певної межі, продукт зростає поволійше, ніж видатки, і нарешті зовсім перестає зростати; бо рослини споживають лише частину достарченої поживи, а потім вже перестають її споживати. Але далеко скорше, ніж наступає сей час, себ-то скорше як урожаї завсім перестає зростати, проявляєть ся так званий закон убуваючої плодючости ґрунту. Він полягає в тім, що хоч загальне число продукту зростає далі, але **зростає поволійше, ніж скількість погною (капіталу), себ-то в відношеню до видатків він зменшаєть ся.** Так наприклад в однім досвіді перші 100 кильоґр. навозу дали 760 кильоґр. зерен і соломи, другі дали стількиж, але третя і четверта сотки вже троха менше, а 600 кг. навозу дали всього 3,641 кг. зерен і соломи, себто всього 607 кг. сотку кильоґр. навозу, 800 кг. — 4,555, себ-то 570 на сто. Таким чином в міру того, як збільшувала ся скількість навозу, зменшувала ся скількість продукту на кожду одиницю навозу.

Та хиба се буває лише в рільництві? Чи не бачимо ми те саме і в інших галузях продукції? Ні — в перетворюючій промислі збільшене праці веде до відповідного збільшеня продуктів. Очевидно, колиб ми на фабриці почали надмірно збільшувати скорість руху машин і довжину робочого часу, то й

тут починаючи від певних границь, продукт переставби зростати в тих самих розмірах. Одначе се можна легко усунути: замість збільшеня скорости тої самої машини, ми ставимо нову. Машини можна поставити в кождім місци, маю того — їх можна в великім числі поставити на тім самім місци, в многоповерховім будинку. Тому тут нема потреби збільшувати скорість тої самої машини. І в скотарстві, починаючи від певної границі, збільшене поживи для худоби не тягне за собою відповідного збільшеня її ваги, скількості молока, яку вона дає, її скількості роботи, яку вона може зробити. Але і в сій області закон убуваючої плодючости не має приміненя, бо ся границя існує для кожної окремої штуки худоби, але не для всього скотарства. Коли ся границя осягнена, ми можемо вигодувати другу штуку худоби, якої годівля не дійшла ще до сєї границі. Можна першого вола зарізати й взяти замість нього теля, якого вага буде зростати відповідно до того, скількень поживи воно буде діставати. В рільництві нема сього виходу, бо земля має обмежені розміри. Коли вся площа оброблена, доводить ся »прискорювати хід машини«, себ-то ґрунту, або »збільшувати видачу поживи« на тій самій площі землі. А се веде до того, що продукт зростає поволійше, ніж видатки, або інакше кажучи, дальший зріст продукту можна одержувати лише при відповідно більших видатках.

Як усувати вплив сього закону в рільництві. Очевидно, з того, що ми говоримо, ще не виходить, що сей закон вже тепер проявляєть ся в житю, бо в ріжних місцевостях є ще багато пустих земель, придатних до обробленя, таких, де ще не потрібні погної. На сих землях очевидно ще не скоро почне проявляти ся закон убуваючої плодности ґрунту. Нарешті, сам закон наступає при ріжних умовах неоднаково скоро. Ріжні рослини наприклад потребують неоднакової скількості тепла, вогкості, світла, і коли кожда рослина оброблюєть ся в тих місцевостях, які найкращі для неї тоді там збільшене погноїв викликає відповідне збільшене продуктів. Такий самий вплив має також відповідне оброблене ґрунту: глибока оранка, наводнене, дренаване і т. д.

Та крім сього чоловік може поліпшувати існуючі маши-

ни або винаходити нові. Чові машини викликають збільшене продукту, так що тут має місце закон зростаючої, а не убуваючої продуктивності. Так наприклад сівачка кладе зерна рядами на однаковій віддалі одно від одного, так що кожне зерно дістає відповідну кількість ґрунту, воздуху й світла, до тогож все насіне лежить на відповідній глибині і майже все достигає (при сїянню без сівачок значна частина насіння гине).

Таким чином, коли в рільництві і нема такого постійного зросту продуктів завдяки новим винаходам, як се ми бачимо в промислі, то всеж закон убуваючої плодючости і закон зросту продуктивности взаїмно зрівноважують себе, а з огляду на те, що наука все більше і більше поступає наперед, треба думати, вона й на далі не дасть можливости проявити ся закону убуваючої плодючости ґрунту.

V. Природа як порушуюча сила. Природа не лише дає людям матерїял, але вона помагає їм переміщувати його з найбільшою для них користю. Як ми вже зазначували висше, в сих переміщуваннях полягає вся діяльність чоловіка, в сїм полягає вся продукція. Але лише в давні часи ся робота робила ся виключно людьми; з розвитком технічної науки й економічної культури місце людської сили все більше й більше заступають порушуючі сили природи. В давні часи воду з копалень випомповували при помочи людської сили, або сили звірят. В XII.—XIV. ст. починають в більших розмірах уживати до роботи силу води: вода порушує млини, при помочи води випомповують воду з шахт і т. д. Рівночасно почали ставити також вітраки, бо передтим силу вітру використовували лише в мореплавстві.

Уживанє пари й електричности. Аж до кінця XVIII. ст., користали лише з сих двох сил природи, води й вітру. Обидві вони мають чималі хиби — вони працюють лише в певнім місці, лише певний час, часом сила їх завелика, часом замала. Лише нова, передтим невідома сила природи, сила пари, не має сих хиб: вона працює кожного часу, в кождім місці, в довільнім розмірі. Сю силу зробив ужиточною Англієць Ват в другій половині XVIII. ст. Спочатку уживали її лише до випомповування води з шахт, але потім вона почала ширити ся в XIX.

ст, також в перетворюючій промислі (на фабриках) і в перевозових підприємствах (зелізниці і пароходи), а потім і в сільським господарстві (льокомобілі, парові млини, парові плуги, парові молотільні і т. д.); скрізь сила пари заступила силу людини, звірят, вітру й води. Нарешті в кінці ХІХ. ст. появилася порушаюча сила електричності. Перевага електричної сили полягає в тім, що її можна легко ділити, нагромаджувати й навіть передавати на великі простори. Тепер електричність дуже широко уживається при освітленю, телефонах, телеграфі, трамваях, але уживають її також в промислі.

Підчинене природи чоловіком. Таким чином чоловік, який був перше рабом природи, потрапив стати її паном, потрапив підчинити собі природу. Очевидно, чоловік може дуже мало впливати на розділ води і суші, на клімат і т. д. Але зате він може не лише присвоїти собі всі блага природи, але й зміни продуктивність ґрунту, може використовувати для себе різні сили природи. Все це він робить при помочи різних винаходів свого розуму, — витворює машини, ставить різні будови, уживає в продукції праці і капіталу.

РОЗДІЛ ІІІ.

НАСЕЛЕНЄ.

І. Абсолютне число населення. Народні переписи, які роблять ся, починаючи від половини ХІХ. ст., по всіх сучасних культурних державах, дають нам цифри про населене сих держав. Для попередних століть ми не маємо таких докладних цифр, бо ще в 1753 р. англійський парламент відкинув народний перепис, бо він «руйнує останки англійської свободи». Однак ученим з великою бідою вдало ся вияснити приблизні цифри населення також в попередні часи, навіть в старовині.

Вже в стариннім світі населене зростає безпереривно; сього зросту не спиняють навіть війни. Наслідком сього зросту було те, що надмір населення переселяв ся в інші країни. Коли впала Західно-римська імперія, число людности в богатях її частинах обнизило ся на багато століть. Однак вже в ХІІІ.—ХІV. ст. населене не лише дійшло до давньої цифри, але

навіть перевищило її. Взагалі, коли ми будемо розглядати число населення в сучасних західно-європейських країнах, то побачимо, що з малими перервами воно все зростало. Сей зріст особливо прискорився в XIX. в.: в 1800 році населене Європи виносило 175 мільйонів, а в 1900 р. вже 400 міль., себ-то протягом XIX ст., населене більше ніж подвоїлося. За перші вісімнадцять століть воно досягало меншої цифри, ніж та, на яку воно збільшилося протягом одного XIX. ст. Таким чином стверджується та думка, що з розвитком господарської культури число населення зростає; а що господарське життя особливо скоро зросло в XIX. ст., то й сей зріст особливо прискорився протягом останнього століття.

II. Густота населення. Однак далеко важливішим від загального числа населення є відношене між числом мешканців і простором землі, яку вони займають. З сього погляду інтересно, що у мисливських народів кожний чоловік потребує 300—800 кілометрів. Як далеко від цих народів стояли народи старинного світа і середніх віків, видно з того, що тоді на квадратний кілометр припадало 17—26 голов. В сучасній Західній Європі густота населення дуже велика, особливо в Бельгії; тут воно виносить 246 голов на квадратний кілометр.

Яке значіння має густота населення? Величезна різниця між простором землі, потрібним для сучасного індіанця або Маляйця, і тим, яке вистарчає для Бельгійця, свідчить про те, що розвиток культури, зріст продукції при помочи добрими машин дає можливість багатьом соткам людей жити на тім самім місці, де давнійше ледви міг вижити один чоловік; поверхня земля ніби розширюється. Де давнійше доводилося до рогою війни забирати нові землі, нищачи при сїм місцеву людинність, або заселяти нові країни з рідким населенням, там тепер нові способи продукції дозволяють мирною дорогою завойовувати від природи все нові й нові скарби і виживлювати приріст населення. В тім, що Європа на тім самім просторі землі може тепер виживлювати двічі більше число населення, ніж століт тому, і до того виживлювати його без порівняння краще ніж давнійше, найвиразнійше виявляється поступ в господарськїм житю, який доконав ся в минулім віці.

III. Міста і міське населенє. До того характеристичною чертою XIX. ст., є та обставина, що се населене грмадить ся в окремих, відносно небогатьох місцях, по містах. Міста і навіть великі міста повстають вже в дуже давні часи. Але старинні міста мали дуже часто тимчасовий характер. Наприклад, кождий новий єгипетський цїсар казав «ставити для себе місто»; але по смерті основателя се місто лишали й переходили на инше місце.

Міста в давнійші часи. Міста в сучаснім розуміню сього слова, осередки постійного житя, що дійшли також до нашого часу, **осередки торгоелї і промислу**, повстали вперше в середній віки. Але які вони маленькі в порівнаню з теперішніми містами. В Англії в XIV. ст., числило ся всього 10 міст з населенєм в 5 тисяч голов і більше, в Німеччинї навіть великі торговельно-промислові центри (як наприклад Франкфурт над Менем, Базелея) мали в XIV. ст., не більше, як 8—10 тисяч мешканців. Ще довго потім кожде місто, що мало понад 5 тисяч, називали великим.

В кінци XVIII. ст., пруські міста діставали понад 30 міліонів марок з рільництва і 20 міл., марок із скотарства, себ-то мали ще сільсько-господарський характер. В них часто більшість будинків мала ще соломяні дахи, улиці не були бруковані, ліхтарні світили лише тоді, як не світив місяць. В давні столїтя людність міст складала ся з придворних купців і рільників; як каже один письменник Кантільон (1775 р.) там, де осїдає жити цїсар або великий вельможа, повстає місто, бо для його потреб там селять ся ремісники, купці. будують ся хати. З розвитком промислу міста почали змінювати свій характер; вони стали осередком промислової, насамперед робітничої людности. Міста почали повставати й їх населене почало швидко зростати в промислових осередках. Так повстали міста з 20—50 тисячами мешканців, а потім з 100 і більше.

Зріст міст в XIX. ст. Основатель наукової статистики, пастор Зісмільх в XVIII. ст., ще не бачив, що населене міст постійно збільшуєть ся; він казав, що населене з волї Божої то зростає, то знову зменшуєть ся. Лише у Франції вже в XVIII. ст., говорять про зменшене населеня по селах. Сей наплив насе-

лення до міст приймає великі розміри в XIX. ст., особливо в другій половині його. Це пояснюється тим, що по містах розвинувся великий промисел з його високою заробітною платою, що по містах жити вигідніше і приємніше, ніж по селах, паренті тим, що по селах все більше і більше почав занепадати дрібний промисел.

Коли за місто ми будемо уважати кожду оселю, що має понад 2,000 мешканців, то вийде, що тепер у Франції по містах живе дві п'ятих всего населення, в Німеччині більше як одна друга, а в Англії навіть три четвертих. Тимчасом ледви 50 літ тому міське населення Франції й Пруссії виносило лише одну четверту, а в Англії лише одну другу загального числа мешканців. Особливо сильно зросли великі міста, себ-то міста, що мають понад 100 тисяч мешканців. В 1850 р. таких міст було в Європі лише 42 з 9 міль., мешканців, а 50 літ потім (в 1900 р.) — вже 120 з 37 міль., себ-то число міст тричі збільшилося, а число населення навіть чотири рази. В 1850 р. населення великих міст виносило менше, ніж 4% цілого населення Європи, а в 1900 р. вже 10%.

IV. Склад людности ще до віку. Німецький пастор Зіс-мільх, що пробував в XVIII. ст., установити закони що до народження і смерті людности, бачить волю Божу в тім, що в життю людскости безпереривно змінюють ся покоління. Творець, — каже він, — з нічого випускає на божий світ військо людського роду, яке виходить окремими відділами. Сі відділи йдуть один за одним, і кожний з них, осягнувши встановлену для нього ціль, зникає. Дійсно, в кождо добу свого життя людскість складається з різних осіб. Від того, скільки людей і в яким віці живе в суспільности, залежить загальна маса праці, яку суспільність може зробити, бо в молодім віці люди лише готують ся до продуктивної діяльности, а здібність до праці у старших зменшується і потрохи зовсім зникає.

В сучасних європейських країнах населення в віці до 20 літ виносить від 31 до 50%, в віці понад 60 літ 8—13%, так що для дорослого, здатного до праці населення в віці від 20—60 літ, на яке паде тягар удержання суспільности, лишається лише половина населення. Ця цифра сама по собі невелика, але

вона велика. В порівнянню з попередніми часами: чим далі ми підемо назад, тим менше ми знайдемо пересічно дорослих людей серед насолоня. Учені люди дослідили, що у диких людей серед населеня. Учені люди дослідили, що у диких кож старість і смерть. У освічених народів дзрілість наступає значно пізнійше наступає старість і смерть.

Час підготованя до господарської діяльности. Таким чином, зі зростом культури зростає довгість житя, а разом зростає час, який чоловік має тратити на те, щоби приготувити ся до господарської діяльности. Тепер пересічна довгість житя виносить 35—45 літ, але ще в другій половині XVIII. ст., вона виносить у Франції 25 літ. У низших дикунів, каже один учений, батьки виховують діти і дбають про них не більше, як до десяти літ; на висшій степені культури дівчина лишається в батьківській хаті лише до 14 літ, а хлопці довше. А у сучасних освічених народів дівчата й хлопці залежать від батьків приблизно до 20 літ, а покидають зовсім батьків і починають жити цілком самостійно пересічно в 25 літ.

Яке значіне має час підготованя? Народня освіта. Легко зрозуміти, що збільшене часу, який витрачується на підготовлене до господарської діяльности, має дуже велику вагу. Воно впливає на поступ населеня взагалі і на зріст його продуктивности з'окрема. Воно дає молодому поколінню можливість набути фізичної сили, розвинути ся умово і морально, здобути собі загальну і фахову освіту. Воно безпосередно проявляє ся в збільшеню числа грамотних серед населеня, в збільшеню числа людей, що одержали середню й висшу освіту. В західній Європі наприклад майже всі дорослі люди вмють читати й писати. Ясно, що сучасні розвинені способи продукції можуть існувати лише тоді, коли робітники будуть грамотні, коли вони зможуть розуміти устрій машин і працювати при них, як слід, не псуючи їх на кождім кроці через невмінне. Так само уживаню й поширеню кращих способів обробленя землі дуже перешкаджає темнота й неграмотність нашого селянства, яке не може вияснити собі користи з них і тознайомити ся з ними з книжок.

V **Склад населеня що до пола.** Що до пола населене ді-

лить ся на дві майже рівні частини. Родить ся трохи більше хлопців: 104—106 на 100 дівчат; але далі смертність мушчин в Європі є більша, бо вони беруть більшу участь в продукції, і се веде до того, що не лише настає рівновага, але жінок є більше, ніж мушчин: пересічно в Європі на 1,000 мушчин припадає 1,024 жінки. Цікаво одначе, що в Європі, ідучи з північного-заходу на полуднений-схід, потрохи зменшуєть ся надвижка жінок і нарешті вже на полудни повстає надвижка мушчин*). В інших частинах світа мушчин скрізь більше, ніж жінок, так що пересічно для цілої земної кулі на 988 жінок припадає 1,000 мушчин. Менше число жінок в Африці й Азії пояснюєть ся тим, що жінки роблять найтяжші роботи, скоро виходять замож, коли їх тіло ще не зовсім розвишло ся а почасти також звичаєм убивати новонароджених дівчат. Що до Злучених Держав Північної Америки, то тут припадає лише 952 жінки на 1,000 мушчин; се пояснюєть ся тим, що переселенці з Європи, Китаю й Японії — се переважно мушчини: вони не беруть з собою жінок і дітей.

VI. Населенє активне і пасивне. Розділ його після занять. Нарешті для економічної науки дуже важно знати, як ділить ся населенє на активне або самостійне, себ-то таке, що добуває засоби до істнованя, і пасивне або несамостійне, себ-то домашню челядь, яка живе коштом активного населеня. В Росії наприклад процент самостійного населеня дуже невеликий — та і лише одна четверта частина населеня має самостійний заробок, тимчасом як в західно-європейських державах активне населенє виносить половину всього населеня або менше. Таким чином в Росії кожний «кормилець» мусить працювати на трох дармоїдів, а в інших країнах він робить лише на одного.

Розділ населеня після занять. Коли ми далі розложимо активне населенє після занять, то побачимо, що Росія й Англія стоять на двох протилежних кінцях. В Росії активне сільсько-господарське населенє виносить 71%, а на промисл, торговлю

*) В Англії на 1000 мушчин припадає 1065 жінок, в Норвегії 1084, в Німеччині й Австрії вже лише 1029—1035, в Росії 1011, в Румунії, Сербії й Греції менше як 1000.

и транспорт припадає лише 18%. Таким чином, Росія се переважно рільнича країна. Навпаки, в Англії, країні промислової, промисл займає 53%, а разом з торгівлею й транспортом дві третини цілого активного населення; на рільництво лишається не більше, як 13%. Інші держави Західної Європи стоять посередні між Росією й Англією. Австро-Угорщина й Італія стоять ближше до Росії, бо в них переважає рільництво. Навпаки, в Швейцарії й Німеччині на першій місці стоїть промисел хоч і не в такій мірі, як в Англії.

VII. Подружжя. Подружжя, уродження, смертність і переселення — ось явища, в яких виявляється рух населення. Вслідом усіх цих явищ є число населення, яке існує в кождо дану добу. Від числа народжень і переселень в країну залежить зріст населення, від смертності й виселення — його зменшене. Подружжя мають хоч і посередне, але дуже велике значіння, бо від них залежить число уроджень. Се число залежить від числа подруж, від довжини подружнього життя і від віку осіб, що побирають ся. Англіійський статистик Фар вичисляє, що колиб пересічний вік, в якому жінки виходять за муж, підвишив ся до тридцяти літ, то пересічне число уроджень зменшило би ся на одну третину проти того, яке існує тепер. Тому треба коротко спинити ся на подружжях.

Подружний вік змінюється в різні часи. Серед дикунів — каже один учений — мушшини беруть собі за жінок дівчат свого племені в віці 12 літ. На висшій ступені розвитку дівчат беруть в віці 14 літ. Навпаки, пересічний подружний вік дівчат в сучасній Західній Європі виносить 24 р. Крім того цифри для цілої Європи показують, що подружний вік для жінок постійно зростає.

Не лише подружний вік підвищується з розвитком культури, але взагалі зменшується цифра подруж, себ-то число подруж, яке припадає на 1,000 душ. У Франції воно протягом XIX ст., зменшило ся майже на одну четверту частину — з 9.8 до 7.5 на 1,000 населення, в Пруссії з 10 до 8.5, в Швеції на 1,000 населення припадало в 1771—1780 рр. 9 подруж, в 1896 до 1900 лише 6, себ-то на одну третину менше. Одним з наслідків того є те, що лишається значний процент вільним

стані. У дикунів нема незамужних. У Австралійців, пише один учений, жадній дівчині, що має 14 літ не дозволяють лишати ся незамужною; ніодній вдові, що має менше як 45 літ, зменшує загальне число народження на одинайцять процент.

VIII. Урджня. Підвисшене подружнього віку веде до зменшення числа уроджень. Крім того число уроджень зменшуєть ся тому, що кожде подруже хоче мати як найменше дітний, а також тому, що частина населеня зовсім не заключає подружа і не має потомків. Один статистик вичислив, що на 1,000 душ населеня могло би родити ся тепер річно 150 дітний коли би припустити, що всі жінки, починаючи від першого віку, можуть мати діти, що всі вони виходять за муж, що кожда з них протягом 22 літ річно родить по одній дитині. Але в дійсности число уроджень тепер далеко менше. Сучасна культура не допускає такої величезної цифри. Чи може тепер робітник, або купець, або урядник або навіть селянин мати не кажемо вже 22, але 15 дітний? Чи може він їх прогодувати і в люди вивести? Очевидно, що ні. В давнійші часи припадало 70—90 уроджень на 1,000 мешканців, але тепер лише в Росії припадає 50 уроджень на 1,000 душ річно. В Західній Європі число уроджень на 1,000 душ нігде не дохдить до 40, у Франції не перевищує 20, в Австрії, на Скандинавськім півострові й Бельгії 25—27. Тимчасом в другій половині XVIII ст., себ-то 150 літ тому, на 1,000 душ у Франції припадало 36 до 39 уроджень, себ-то майже двічі більше, ніж тепер, а в Швеції 36 замість 26, які родять ся тепер.

IX. Смертність. Велике число уроджень тягне за собою також велику смертність; зі зменшенем числа уроджень зменшуєть ся смертність. У первісних народів жінка родить пересічно не менше як 7—10 дітний, але три чверти їх умирає, не дійшовши до дорослого віку. Вказуючи на те, що в місті Ніриберзі в середні віки число дітний було дуже невелике в порівняню з загальним числом населеня, німецький учений Біхер додає: се може ствердити кождий, хто досліджував історію шляхотських родів в середні віки число дітний, що родили ся, було дуже велике в середні віки, але більшість з них дуже

скоро поумирала. Ще в XVIII. ст., смертність по містах пере-
висшувала число уроджень.

не дозволяють носити жалоби більше як два тижні. В Англії
тепер на кожних вісім жінок припадає одна незамужна. Один
учений вичислив, що незамужність жінок у освічених народів

Причини великої смертності. В XIX. ст., пошестні хоро-
би є війнками. В попередніх століттях вони були страшним
лихом, яке нищило тисячі й десятки тисяч населення, особливо
по містах. Один учений, що досліджував історію пошестних
хороб, каже, що від 1000 до 1625 р. крім всяких інших хороб
45 разів наступали часи пошестної смертності, себ-то пересіч-
но що 13 літ наступала така велика що до числа жертв смерт-
ність, яка тягла ся роками і часто переходила через цілу Евро-
пу. Найгіршим часом з сього погляду є кінець сорокових і
початок п'ятдесятих років XIV. ст., коли чорна смерть (чума)
знищила від третини до половини цілого населення Європи.
Вона почала ся в Крими в 1346 р., і ми можемо прослідити, як
ішла вона по всіх країнах Європи. Напряма її такій: Візантія,
Сицилія, Італія, Франція, Іспанія, Угорщина, Німеччина, звід-
ки вона переходить на побереже Балтійського моря, в Англію
і на Скандинавський півостров.

Не менші спустошення, ніж чума й інші пошестні хороби,
робили війни й голод. Часто одначе бувало так, що всі сі ли-
ха наступали рівночасно: війна сприяла розширюваню поше-
стної хороби, голод був наслідком того, що війна спустошила
країну. До XIII. в. голод в Европі був звичайним явищем. По-
чинаючи від XIII. ст., загальні голодованя бувають рідше, але
всеж се було страшне лихо — ще в XIV. ст., люди підчас голо-
ду ставали людодіями й жерли людське мясо. Війни з особли-
вою силою почали збільшувати смертність і затримувати зріст
населення в XVII. і XVIII. ст. Під впливом трицятьлітньої війни
населене Німеччини зменшило ся в 1648 р., що найменше
вдвоє. Війни Наполеона знищили у Франції й інших країнах
масу населення, особливо дорослого і здатного до праці. З
сього погляду війни впливали особливо зле на народне госпо-
дарство: вони не лише нищили засіви, худобу, села й міста,
але нищили особливо доросле мужеське населене, яке мусіло

ше
ли-
літ,
е.
до
ен-
ді-
чає
о на
тій
о ві-
ож-
ле в
ку-
епер
и не
и і в
ада-
Ро-
вро-
40, у
піво-
XVIII.
о 36
, а в
обою
змен-
пере-
е, не
місті
в по-
Біхер
горію
и ся,
дуже

голодувати всі інші групи населення.

Смертність в XIX. в. В XIX. в. змінив ся насамперед санітарний стан країн і міст. Найкращим свідоцтвом цього є зменшене смертності в наслідок тифу особливо по містах*). Зменшене смертності з причини тифу, залежало від оздоровлення різних місцевостей, заведення каналізації (прилади до усунення нечистоти), достарчування чистої води до пиття і т. д. Від часу заведення щеплення віспи (на початку XIX. ст.), особливо з того часу, як віспу почали щепити обовязково (в західно-европейських державах) смертність в наслідок віспи майже зовсім зникла. Але і смертність з причини сухіт також зменшилася в останні тридцять літ — се залежало від зросту добробуту, кращого відживлюваня і т. д.

Взагалі тепер смертність значно зменшилася ся: у Франції за часів Людовика XVI. припадало на 1,000 душ 33 випадки смерти, а тепер лише 23*). Коли ми візьмемо цілу Европу, то побачимо, що смертність зменшилася ся протягом XIX. ст., з 31.5 до 27.3. Для самої Західної Європи зменшене виносить з 28 до 23.4, для Східної Європи — з 38 до 33 і одну третю. Таким чином значне зменшене смертності є загальним явищем; воно є наслідком культури XIX. ст. Лише в Росії смертність все ще дуже велика, і се найкраще свідчить про загальну зацофаність Росії. Там і досі вмирає 32 голов на 1,000 — як у Франції в XVIII. в., себ-то два рази більше, ніж в усіх західно-европейських країнах. В сих країнах смертність виносить від 13.5 голов на тисячу (в Норвегії) до 18 (в Німеччині). Навіть на півдні Європи вона низша, ніж в Росії (19 до 22 гол.).

X. Наука про населене. Науку про населене сотворив англійський економіст Роберт Мальтус в кінці XVIII. ст. Перед ним існували лише початки такої науки. З огляду на те, що в попередні століття населене зростало дуже поводи, а часом

*) За останні 30 літ смертність зменшилася ся в Пруссії з 60 випадків на 1000 до 10, в Швайцарії з 16 до 7, в Італії з 80 до 43; по містах Берліні, Мінхені, Франкфурті, Відні се число зменшило ся тепер до 5 замість 40—60 і навіть 100 тридцять літ тому.

*) У Швеції смертність зменшилася ся з 27 в другій половині XVIII. ст., до 16, в Пруссії вона виносить коло 29 на 1000 в 1816—1820 р. і 21.5 в 1891—1900 р.

навіть зменшалося (наприклад в добу тридцятирічної війни), серед учених витворився погляд, що чим більше зростає населення, тим краще для країни, тим більше зростає її продукція. В XVI—XVIII ст., вживалося на те, що зі зростом населення збільшується могутність країни, її промисловість. Сій науці відповідала також політика різних держав. Держави заохочували населення до закладання подруж при помочі скорочення часу жалоби для вдовиць або заведення спеціальних податків від нежонатих; але найбільше дбали вони про те, щоб як найбільше переселенців поселялося в державі.

Однак вже тоді висловлювалася думка, що зріст населення залежить від запасу засобів до існування. Деякі письменники XVII і першої половини XVIII ст., вказують навіть на те, що коли населення надмірно збільшується, то може повстати голод, а деякі вже твердять, що населення зростає скорше, ніж засоби до існування. Власне сю думку докладно розвинув і спробував довести Мальтус в своїй праці «Студія про населення».

Населення в другій половині XVIII ст. До другої половини XVIII ст., населення зростало дуже поволі. Хоч держави і робили заходи, щоб збільшувати населення, однак вони не давали бажаних наслідків — занадто велика була смертність з причини війни і пошестий; крім того подруж серед сільського населення (кріпаків) були дуже утруднені, бо треба було брати дозвіл від панів. Доперва від 60 років XVIII ст., в Англії, а потім і в інших країнах Західної Європи це змінилося: почався швидкий зріст населення. В зв'язи з сим стоїть наука, яку висловив Мальтус. Сей зріст населення викликав те, що науку Мальтуса скрізь признали, і в великій зрості населення почали бачити явище, небезпечне для народного добробуту.

Наука Мальтуса. Основаною думкою Мальтуса є те, що населення має властивість множитися скорше, ніж можуть збільшуватися засоби до існування. Населення розмножується в відношенні як 3; 9; 27; 81. Засоби до існування в відношенні, як 3; 6; 12. З сього видно, що в міру зросту населення зменшується скільки засобів до існування, що припадає на

кожного чоловіка. Наслідком сього є голод і смертність, які зменшують ся скількість засобів до існування, що припадає на існування.

Таким чином, коли населене має пахил розмножувати ся поза границю засобів до існування, то з другої сторони в дійсности воно розмножуєть ся лише на стільки на скільки існують засоби до існування, і коли засоби ці збільшують ся зріст населеня мусить припинити ся. Перебуваючи для його зросту є голод і бідоване. Але поруч таких **руїнуючих** сил ті самі наслідки можна досягнути **упереджуючими** заходами себто добровільно повздержувати ся від заключування подружжій. Упереджуючі і руїнуючі перешкоди стоять до себе в відворотнім відношеню: чим сильнійші одні, тим слабші другі і навпаки. Упереджуючі перешкоди мають моральний характер. Мало того, вони не лише ставлять населене в рівновагу з засобами до існування, але можуть допровадити до того, що засоби до існування будуть зростати скорше, ніж зріст населеня, і в сім випадку можуть викликати зріст його добробуту.

Яке значіне має наука Мальтуса. Значіне Мальтуса полягає в тім, що він підчеркнув, що в природі існує жорстока боротьба, з якої чоловік мусить шукати виходу при помочи свого розуму. В розвитку населеня може панувати або лад або нелад, і се залежить від того, що переважить, чи людський розум, чи сили природи. Коли запанують сили природи, надвигка населеня згине в боротьбі, яка відбуваєть ся між людьми, як і в царстві рослин і звірят. Коли запанує разом, він свідомо заведе лад і дасть можливість кожній людській одиниці розвинути ся як найкраще.

Мальтус твердив, що в попередні часи, число уроджень було незвичайно велике, а се вело до війни, пошестних хороб, голоду, бо земля не була в стані всіх вижити. Далі він звернув увагу на те, що і в будучности населене не може зростати необмежено — або все будуть існувати дикі способи боротьби між людьми, взаїмне нищене, або число уроджень мусить зменшити ся. Люди не повинні розмножувати ся так швидко як давнійше. Тоді не буде треба великої смертности — замість диких способів боротьби буде боротьба культурна. Коли на

50 уроджень припадає 35 випадків смерти (на 1000 населення), приріст виносить 15. Але той приріст буде, коли на 30 уроджень буде припадати лише 15 випадків смерти. Але перші цифри означають некультурний, первісний стан, а другі — сучасну високу цивілізацію.

Закиди проти науки Мальтуса. Проти науки Мальтуса робилися різні закиди з різних сторін. Закидали, що се неправда, ніби то населення розмножується скорше, ніж збільшують засоби до існування. Але Мальтус своїм твердженням хотів лише довести, що стремління людскости до розмноження не має границь, а засоби до існування можуть збільшуватися лише в певних границях. Закидали далі, що Мальтус не звернув уваги на те, що може збільшитися продуктивність (видатність) праці завдяки новим поліпшенням в способах продукції, поділу праці, що кращий розділ доходів дасть можливість жити більшій кількості населення. Однак Мальтус не заперечував впливу всіх цих явищ, хоч і не надав їм такого значіння, як се робили його наслідники, бо його часи машини і розділ праці ще не мали такого значіння, як тепер. Але в кождім разі всі ці явища не можуть усунути тої основи, на якій опирається закон населення Мальтуса, а саме існування закону убуваючої плодючости ґрунту. Наведені чинники можуть лише затримати його наступлене, але лише тамчасово, і колиб тепер спробували в сільському господарстві збільшувати кількість капіталу і праці так швидко, як в промислі, то там вже тепер проявив би ся закон убуваючої плодючости ґрунту. Але що нема потреби робити такого збільшення, а се тому, що проявляєть ся упереджуючий чинник Мальтуса — число уроджень дуже зменшується. Таким чином та обставина, що положене населення в XIX. ст., не лише не погіршило ся, а навіть значно поліпшило ся, не стоїть в суперечности з наукою Мальтуса, бо він се зовсім допускав, коли необмежене стремління населення до розмножування не буде проявляти ся в житю, а натомість населенне буде зростати умірковано. Противники Мальтуса, особливо славетний англійський учений Спенсер, казали, що зменшене числа уроджень залежить від чисто природних причин. Чим більше розвивається людскість, тим більше скорочується

здатність чоловіка до розмноження, так що в будучності може встановити ся рівновага між зростом населення і збільшенем засобів до існування без всяких упереджаючих або руйнуючих перешкод. Одначе се тверджене досі не доведене. і коли в XIX. ст., така рівновага встановила ся, то лише завдяки повздержности людий, а не завдяки природним причинам. Тому основи науки Мальтуса і досі мають силу, її більшість сучасних дослідників економічної науки тримаєть ся того погляду, що населене може множити ся незвичайно швидко, датеко швидше, ніж засоби до існування, але люди можуть запобігти сьому, уникнути великої смертности і голодів, а навіть дійти до висшої степені матеріального добробуту.

Та коли Мальтус не падав великого значіння збільшеню видатности праці і крапцому розділови доходів і думав, що вони не можуть усунути суперечности між швидким зростом населення і повільним зростом засобів до існування, всеж зазначені чинники мають велике значіне в кожній даній час і для кожної країни. Завдяки уживаню досконалих засобів і способів продукції і добрій освіті народу, такі країни як Англія, Нідерлянди, Німеччина можуть тепер вижити незвичайно густе населене, яке доходить в Бельгії до 240 голов на квадратний кілометр.

Еміграція. З Німеччини виселюєть ся тепер не більше як 25 тисяч душ річно, а в попередні десятиліття звідти виселювало ся до самої Америки не менше, як 100 тисяч душ річно. Таким чином тепер Німеччина може вижити всі свої 60 мільонів населення. Навпаки, з Італії виселюєть ся річно 300—500 тисяч душ; особливо велика еміграція буває в невсжайні роки. Так само з Росії і з України виходить багато переселенців. Се тому, що там дуже мало розвинений промисл і рільництво, і країна не може вижити навіть сього рідкого, в порівнаню хоч би з Німеччиною, населення.

РЗДІЛ ІV.

ПРАЦЯ.

I Що таке праця? Працею називається певна витрата людських сил, умових і фізичних, повне **напружене тіла, направлене до досягнення тої чи іншої цілі.** Ся доцільність праці відріжняє її від гри. В грі чоловік не має ніякої виразної цілі; вся суть полягає в самих рухах чоловіка, в його голосі, а не в яких неюдь результатах сих рухів. Тому праця завжди зв'язана з напруженням м'язів і нервів. Вона вимагає від чоловіка терпіння — вона втомлює тіло. Дитина дуже охоче граєть ся, але коли всі її вчинки і рухи мусять мати певну ціль, тоді те саме заняття, яке перше тішило дитину, видаєть ся їй тяжким. Щоби привчити дитину до роботи, щоби вона дивилась на праця як на щось потрібне і пожиточне, треба довгий час виховувати її. Се відноситься не лише до самотнього чоловіка, але до цілих народів, до всієї людскости. Богато часу минуло, заки люди навчили ся як слід працювати, се-то ставити всі свої вчинки в залежність від певної цілі. Полорожники оповідають про первісних людей, що вони не вміють розкладати своїх занять, а роблять кожного разу те, що прийде їм на думку: вони їдять, коли голодні, лягають спати, коли чують ся втомлені, танцюють або співають, коли мають надмір сил. Такий самий характер має також їх робота; вона ще тісно лучиться з грою: первісний чоловік не відріжняє приємного від пожиточного.

Але та сама гра, спів і танці, помагає людям перейти до поважної, доцільної праці. Музика і спів проганяють лінощі і неохоту до роботи, вони підтримують його в стані подраження, в яким первісний чоловік лише й може напружувати свої сили. Зрештою й тепер у багатьох людей праця йде скорше, коли вона робить ся в супроводі співу.

II. Праця примусова і праця свободна. Одначе для первісних людей праця всеж є тяжкою: вона є для них мукою, тягаром. Лише конечність, примус, змушує первісного чоловіка до роботи. Тому в давні часи праця є **примусовою**, а не **свобідною**, як тепер. Сим пояснюєть ся, що в давні часи весь тя-

гар праці спадав на жінок. Жінок, захоплених під час війни, не вбивали. Зате їх змушували робити всякі роботи, особливо полеві, які були найтяжніші для первісного чоловіка, бо треба було довго чекати на наслідки, поки можна буде жати збіжжя. Чоловіки звичайно нічого не робили, або займалися мисливством і війною, себ-то руйнуванем і примусовим відбиранем маєтку від інших людей.

Старинні Германі і Римляни. На таким щаблі розвитку стояли ще Германі, як їх описує римський історик Тацит. Германів, каже він, лекше намовити до небезпечної війни, ніж до того, щоби вони орали землю і чекали на жатву. Вони навіть уважають за негідне здобувати потом те, що можна здобути кровю. Коли вони не воюють, то трохи полюють, а звичайно нічого не роблять, лише їдять та сплять. Найхоробріші нічого не роблять; на них працюють жінки, старці й слабші члени родини, які провадять дім, господарство й полеві роботи, а самі вони байдикують. До слабших членів родини, яких змушують до роботи сильніші, приходять з часом раби, взяті в полон мужчини, яких вже не вбивають, але повертають в рабство. В стариннім Римі не лише сільсько-господарські роботи й ремесла були в руках рабів: раби були архітектами, малярами, різьбарами, переписчиками книг і т. д. Працю рабів використовувало також римське правительство: раби прокладали гостинці й водопроводи, були поліцаями, низшими урядниками. Свобідні Римляни лишали собі лекше занятє — воювати й панувати, до праці вони відносили ся з погордою й не потребували робити, бо все за них робили раби. А тимчасом римський поет Катуль пророкував, що Римлянам горе буде: через ледарство гинули царі й великі царства — казав він.

Середні віки. В середні віки крім праці панциняних селями бачимо також свобідну працю міських ремісників, які роблять з власної волі, а не з примусу. Одначе примусова праця істнувала ще довго не лише в області сільського господарства, де панувала панщина, але також в промислі. На рукодільнях XVIII. ст., на Заході ще уживала ся в ширших розмірях праця волоцюг і злочинців, яких ловили цілими гуртами, замикали до

«робочих домів» і змушували ирјати ден і коноплі, вовну й бавовну.

Примусова праця в російських фабриках. В Росії Петро I дав промисловцям привілей набувати до фабрик села з людьми «під тою умовою, щоби сі села були завсігди при сих фабриках». Ще в першій половині XIX ст., при російських фабриках існували окремі касарні для панщиняних робітників. Бувало й так, що пани самі закладали фабрики в своїх маєтках, і змушували селян кріпаків там працювати.

Хиби примусової праці. Великою хибою примусової праці є її мала видатність: оводна праця далеко видатнійша, ніж панщиняна. Один російський міністер, сторонник панщини, заявив, що досвід показує, що праця вільних робітників є далеко краща, ніж панщиняних. Німецький учений Гакстгаузен каже, що російська шляхта сама переконана ся, що панщиняні робітники працюють на фабриках дуже лих, далеко гірше ніж вільні робітники. Мала видатність панщиняної праці була одною з причини скасування панщини: в богатъох місцях панщини перестала бути корисною для панів.

III. Праця ручна і праця машинова. Довгість робочого часу й напруженість праці. Ріжниця між ручною працею й машиною. В XIX ст., відбула ся ще инша зміна в характері праці. Не лише замість праці примусової прийшла праця добровільна, але замість праці ручної — праця машинова. Се незвичайно велика переміна. Праця робітника при машині в значній мірі перестає бути фізичною (тілесною) працею, вона починає почасти бути працею умовою. Всі поодинокі роботи в продукції виконує машина; чоловік лише кермує нею. Він дає машині матеріял до оброблення, пускає машину в рух і потім лише доглядає за її роботою. Але зате дуже багато залежить від діяльності робітника, від його вміння й зручності. Чим складнішою є машина, тим більше зручності й обережності вимагає ся від робітника, який за нею доглядає. Один письменник, говорячи про зміни в характері праці, які доконали ся з приміненем машин і сили пари, порівнює візника давнійших поштових діліжансів і машиніста сучасного швидкого поїзду. Діліжанс їде поволеньки, коні самі знають дороги; від візника

залежить доля небогатіох люднї і невеликих капіталів; він спннляє ся коло шннків, лаєть ся й пе. Навпаки машинист при незвичайній швидкостн руху мусить шльню уважати на всі знаки, настрїлки, на хїд машини. Він відповїдає за сотки людських істповань і за цілість великих маєтків. Він є предетавником сучасного робїтника, який доглядає за цілим рядом машин.

Змїни в умавах видатности праці. Напруженість праці. В залежности від сього з заведем праці замість ручної машинної змінюють ся самі умови видатности праці. Старе правило, що праця тим дешевша, чим вона довша і чим меншою є заробїтна плата, вже більше не падаєть ся. Найдешевшим стає той робїтник, який працює довшнїй час і дістає більшу плату. Те, що стратить ся на скороченю робочого дня і на збільшенїй платї, з надвишкою осягаєть ся завдяки видатнїйшїй праці, більшїй шльню, свїдомїйшому відношеню до справи. Рїч г т що видатність праці залежить не лише від якостн машини і знарядїв, з яких користає робїтник, не лише від довгостн робочого дня, але також від **напруженостн** (інтензивностн) праці, себ-то від скїлькостн продукту, яку виробляє робїтник в кожду годину.

Вплив скороченя робочого часу на видатність праці. Тому видатність праці може зростати, не зважаючи на скорочене робочого часу, коли напруженість праці зростає більше, нїж зменшуєть ся робочий час. Спостереження, зроблені в рїжних країнах, показують, що скрізь скорочене робочого часу на фабриках не лише не викликає зменшеня виробленого продукту, але часто навіть веде до збільшеня його, себ-то видатність праці, завдяки скороченю робочого часу, не лише не зменшуєть ся, але навіть зростає, бо в кожду годину вироблюєть ся тепер далеко більше, нїж давнїйше.

Се пояснюєть ся таким способом. Підчас роботи відбуваєть ся подвійна витрата сил. Одна витрата — се сама праця робїтника, його рухи, його догляд за машиною. Коли ся витрата сил зменшуєть ся, зменшуєть ся скїлькість продукту, який виробляє робїтник. Навпаки друга витрата сил є вислїдом самого перебуваня у фабриці. Атже навіть стояне без ді-

да в задушливім льокалю, де чути лише гамір машин, викликає втому. А тимчасом ся друга витрата сил зовсім не є ко-нечною. Коли її скоротити, скількість вироблених предметів не зменшується. При скороченю робочого часу з 10 до 9 годин, з 9 до 8, т. рша витрата сил не зменшується, вона лише розкладається, завдяки більшій зручності робітника, на менше число годин, що видно з більшого використання машин. Навпаки, друга витрата сил, яка походить від перебування робітника в фабричнім будинку, зменшується на одну або на дві години.

Очевидно, скороченє робочого часу збільшує видатність праці лише при певних умовах, при машинівім способі продукції, коли праця робітника набуває прикмети умової праці, коли рівночасно зі зменшенем робочих годин запроваджують ся нові, поліпшені машини. Навпаки, при ручній праці, де потрібне напруженє м'язів, там скороченє робочого часу тягне за собою відповідне зменшенє продукту. Ось чому письменити XVIII ст., відмовно відносили ся до скороченя робочого часу; тому її тепер для сільського господарства і для ремесла всяке зменшенє робочого часу є некорисним. Але і при машинівім способі продукції видатність праці зростає до певної границі: скороченє робочого часу тягне за собою збільшенє продукту доти, доки воно веде лише до зменшеня в витраті робочої сили другого роду, коли видаване сили першого роду розкладається на всі інші години, які через се краще використовують ся. Коли-ж сю границю осягнуто, дальнє скорочуване робочого часу праці вже веде до зменшеня продукту, бо збільшенє напружености праці далі вже не може зростати в тій самій мірі. В одних галузях продукції ся границя осягається скорше, в інших — скорочуване робочого часу може йти далі.

Користи із скороченя робочого часу. Одначе навіть в тих випадках, коли впливом скороченя робочого часу видатність праці лишається та сама або трохи зменшується, користь для суспільности із сього скороченя є дуже велика. Довгий робочий день скорочує жите робітника, він скорше старіється. »Коли щодня змушувати мужчин і жінок працювати стільки часу, що їм ніколи думати, вони так і лишаться не думаючою

худобою». Кінець кінцем від скорочення робочого часу виграє також промисловість, бо при довгим робочім часі неможлива велика напруженість праці. Для цього потрібний той відпочинок, без якого руки й мозок не можуть відносно робити, потрібний час для набування загальної освіти і спеціального знання.

»Коли праця припинить ся, каже англійський учений Маколей, — коли біржа мовчить і з фабричних комісій не виходить дим, се має неменше значіне для богатства народів ніж все, що робить ся в дії праці». Законодавство майже скрізь зародить обовязковий педільний відпочинок. Англія й Америка, де сей відпочинок додержуєть ся дуже остро, зовсім не потерпіли від цього. Слова одного французького письменника, Прудена, справдили ся: »там, де нема педільного відпочинку, працюють не більше, а скорше навіть менше, ніж там, де він існує». Та не менше потрібне також скорочене робочого дня. Воно дає можливість робітникам вчити ся. »Чому придиво, яке вироблюєть ся в наших робітнях, — каже директор одної американської фабрики, — є дуже м'яке і багато важить? Агже кожде підприємство має можливість набувати ту саму вольу й уживати тих самих машин! Лише тому, що його виробляють люди, які більше від інших розіміють ся на тій роботі».

Видатність праці в Англії й Росії. Німецький учений Шульце-Ґевєрніц вичислив, що англійський робітник працює далєко дешевше від російського, хоч його плата три й пять разів більша й робочий день коротший що найменше на три години. Від чого се залежить? Шульце-Ґевєрніц порівнює працю російського робітника з працею англійського в бавовнянім промислі, і з цього норівняня видко, від чого залежить видатність праці в машинній продукції. Він вказує насамперед на те, що в Росії дуже велика, в порівнянню з Західною Европою, різниця між скількістю продукту, яку може виробити певна машина, і тою скількістю, яка виробляєть ся в дії спости; тут існує дуже велика втрата. Се пояснює не лише лєхою якістю сирого матеріалу, але також тим, що робітники несвічені, не мають знайомости з машинами, не розуміють їх устрою. Тому що в Росії праця робітників є низької якості, так не можна

живати таких складних і великих машин, які уживають ся на російських фабриках. Нарешті, російські робітники не можуть доглядати за таким числом машин, як англійські. На тисячу веретен в Англії припадає 3 робітники, в Росії 10—16, а в інших випадках 6. В Росії на одного робітника припадає 2 веретні ваваретати, в Англії 1—6. Таким чином, при сучасних способах продукції скорочене робочого дня є конечною потребою. Лише в сім випадку витворюється та робоча сила, котрої потребують теперішні складні машини.

IV. Що то є поділ праці? Поділ праці, каже славетний швейцарський економіст, Адам Сміт, викликав найважливіші помноження в способах продукції, він найбільше сприяв виробленню зручності і швидкості робітників. Сміт докладно списує поділ праці на мануфактурі (рукодільній) до вироблення шнурка, який зшивав вже за його часів, в XVIII ст. Один робітник витягає дріт, другий випростає його, третій розгинає, четвертий заострує, п'ятий обробляє кінець для готовки. Самою готовку обробляє кількох робітників. Навіть нашпильоване шнурок на паперці є окремим заняттям. Ціла продукція шнурка поділена на 18 окремих занять. Завдяки цьому 10 робітників виробляє 48 тисяч шнурків на день, себ-то на одного робітника припадає 4,800 штук. Тимчасом кожен з них зробив окремо від інших і виробляв цілу шнурку від початку до кінця, він ледви чи міг би виробити 20 штук на день.

Суть поділу праці. Однак поділ праці не обмежується лише на поділі окремих чинностей між робітниками на мануфактурі, про що оповідає Адам Сміт. Поділ праці має далеко більше значіння, він охоплює все господарське життя, навіть бізнес, все життя людської суспільності. Він має велике значіння для розвитку людскости, бо дає можливість добре приладжувати людські сили до продукції. З розвитком економічної культури потреби людей все зростають, населення збільшується, а кількість матеріалів, які дає природа, не збільшується. Таким чином становище чоловіка погіршується: треба виробити більшої кількості кращої якості й до того при менш корисних умовах (концентрація убуваючої плодючості ґрунту). Тому треба людям живати свої сили можливо ощадно, **уживати силу кожного**

до тої праці, до якої він найбільше здатний, відповідно до його умових і тілесних спосібностей. В сім і полягає поділ праці.

V. Поділ праці в суспільности. Поділ праці відбувається насамперед в суспільности; він виявляється в повстанню серед суспільности поодиноких класів і станів. Насамперед з первісного племені виділилися жреці і вояки, а потім ще купці. Жреці в давні часи були посередниками між богами і людьми, але вони займалися не лише приношенням жертв, прикликуванням богів, а були заразом чарівниками, знахорами й лікарями. Але скоро вони почали перевишати інших людей своїм розумом: будова храмів, укладання календаря, письменність — все це походило від жреців. В християнську добу наука і штука, ремесла, банкові діла почали розвиватися насамперед в монастирях. Майже рівночасно з сею духовною аристократією повсталася аристократія світська — вояків, вояків. Вже в первісні часи, коли все мужеське населення йшло на війну найдужніші і найхоробріші виділювалися з поміж інших. їм удавалося захищати більші здобичі на війні, утворити собі дружину з молодих вояків. Пізніше, коли війни почали займатися рільництвом і промислами, війна лишилася головною справою найхоробріших. Вони забрали собі всю здобутий землю. Все інше населення було залежне від вояків-вождів і від жреців. Пізніше повстав купецький стан, бо первісна торгівля, торгівля з іншими племенами, довго була побічним заняттям вождів племен (королів) і духовенства: вона була їх монополією — першими купцями були королі і храми. Дочасом, коли повсталася внутрішня торгівля, коли зовнішня торгівля пішла з рук чужоземців, повсталася класа купців; вони займалися крім торгівлі також перевоженням товарів.

Ще пізніше повсталася класа свободних робітників. В початковій стані ми знаходимо класу робітників вже в середній віці, коли зовсім не всі ремісничі підмайстри й челядники ставали майстрами; більшість їх на ціле життя лишилася залежними від майстрів робітниками. В XVI—XVIII ст., разом зі зростанням населення, класа значно збільшилася. Ще більшого зростання вона в XIX ст., коли поступ техніки в важливіших галузях

продукції зробив неможливим існування самої ремесла і зробив з ремісників фабричних робітників. Але разом сей поступ розділив саму робітничу клясу на дві частини: робітників обучених (кваліфікованих), які з огляду на свій умовий розвиток і матеріяльне становище належать до середних кляс суспільности, і робітників простих, некваліфікованих, які лишилися на давнім низьким степені умового розвитку і матеріяльного становища.

Нарешті до тих станів і кляс прилучилися ще свобідні (ліберальні) заняття: вони особливо розвинулися протягом XIX ст. Духовні особи були первісно разом учителями й лічарями; в монастирях розвивалося також малярство й поезія. Суд і управа були в руках вождів і вояків, з яких пізніше витворилася земельна шляхта. Дперва в нові часи всі ці заняття — лічене й навчане, письменство й малярство, суд і адміністрація — стали окремими заняттями, фахами; до них прилучилися ще днешникарство, музика і театральна штука.

VI. Промисловий поділ праці. Ми можемо далі розглядати поділ праці в одній окремій області, в області промислу. Розглядаючи промисловий поділ праці, німецький Біхер начислює такі роди.

1). Поділ значить: а) Початковий поділ занять **серед племенами** — поява рільників, ріжних ремісників (ковалів, шевців, гончарів, мулярів), купців; се dokonується в раннім середновічу. б) Дальший поділ кожного з сих занять на кілька нових при чім одначе в кождім господарстві вироблюється, як і давніше весь продукт від початку до кінця. Се **товаровий поділ праці, спеціалізація**, що розвивається в XIII до XV ст. Коваль наприклад не виробляє вже всяких металевих виробів, а лише вироби певного рода. Один виробляє лише цвяхи, другий шицьки, третій виробляє виключно ножі або замки, четвертий кує сокири або серпи. Але важна та обставина, що кождий з них виробляє весь ніж, замок або сокиру від початку до кінця.

2). Поділ самого вибору або рдібний (детайлічний) поділ праці: він повстає в XVI—XVII ст. Один робітник або одно господарство не витворюють цілого продукту; він переходить

через кілька рук, так що кожний виробляє лише частину його. Так наприклад вовну вираляє спочатку пряха, далі ткач, потім фарбар. Скіра від скотара йде до гарбара, а потім до шевця. Той самий коваль вже не виробляє цілого ножа; він переходить через руки кількох майстрів і останній майстер лучить всі частини разом. Сей дрібний поділ праці може мати дві форми. а) Або продукт переходить від одного господарства до другого, від одного ремісника до другого — **поділ продукції**. б) Або він лишається в тім самім підприємстві, в тій самій фабриці, але розділюється між кількох робітників, з яких кожний виконує лише певну роботу (приклад сього ми бачили у Адама Сміта). Се **поділ праці**.

Нарешті 3) **переміщене праці** між ріжними підприємствами, яке доконалося в XIX. ст. з появою машин. Частина праці перейшла з пізнішого шебля продукції на раніший; а саме з запровадженням машин зменшилася праця в даній галузі продукції (наприклад в виготовленю прядива, але зате збільшилася праця, хоч і в далеко меншій мірі, в продукції машин (напр. машини до пряденя, яких давніше не було), відчулася потреба витрачувати працю на вибір нових машин.

VII. Яке значіне має поділ праці для господарського життя? Поділ праці сприяє поліпшеню робочої сили, бо вона постійно повторює ту саму роботу; навіть чоловік з нересічними здібностями по довгім **досвіді** набуває більшого знаня. Поділ праці допомагає людині приноровляти ся до праці. Той, хто щодня виготовляє тканину з тим самим малюнком і на той самій взірць, виробляє більше і робить менше помилок, ніж той, кому доводить ся виготовляти тканини ріжних взірців і ріжними малюнками. Тому великі прядільні в Англії виробляють прядиво лише одного якого небудь роду; ткацькі фабрики Лянкашира (Англія) виробляють тканини лише певного роду, які мають добрий попит; кожда американська фабрика машин виробляє лише певні машини або інструменти. Далі поділ праці дає можливість **використовувати особисті прикмети** кожного робітника (в однім випадку потрібна сила, в другім — швидкість рухів, в третім — пильність), його знане й уміне. Нарешті поділ праці усуває ті страти, які викликає **перехід від од-**

ної роботи до другої, зміна місця, перехід до ин. інструментів і знарядів — все се має особливу вагу при машинновім способі продукції. У великих різнях худоби в Чикаго (Америка) худоба при помочи машин пересуваєть ся перед цілим рядом робітників, з яких кожний, лишаючи ся на місци, робить лише одну певну роботу; один закидає на свиню ланцух, який втягає її на залізні движимі шини; їдучи ними попри другого робітника, вона дістає удар в шию, й з неї виточують кров; далі вона опиняєть ся в кітлі, де з неї сходить щетина. Потім ланцух втягає свиню на инші шини, і тут її ділять на частини. Один робітник розрізує її; другий — виймає внутренности, третій — инші частини. Завдяки такому способови протягом одного дня вбиваєть ся 800 свиний і 300 биків. На американських фабриках існує цілий гурт так званий непродуктивних робітників, які мають виконувати найпростійші роботи — прилагоджувати машини перед початком роботи, подавати робітникам, що працюють коло машин, потрібні їм інструменти й рисунки, щоб вони не витрачували на се часу.

Зріст видатности праці Завдяки поданим обставинам дуже збільшуєть ся скількість вироблюваного продукту; зростає видатність праці, а часто крім того поліпшуєть ся його вартість; робота роєть ся не лише скорше, але красше й пильнійше. Тому поділ праці є важним кроком наперед по дорозі матеріяльного поступу, по дорозі матеріяльного богатства. Сей успіх є вже значним при поділі занять на богато самостійних фахів (при товаровім поділі праці), де в кождім господарстві виробляєть ся цілий продукт; але він ще більше зростає, коли окреме господарство виготовлює лише частину продукту (при дрібнім поділі праці), особливо при тій формі його, коли робітники лучать ся разом на фабриці під проводом підприємця.

Темні сторони поділу праці. Одначе рівночасно з сим зростають також невидги, які лучать ся з поділом праці — заникає особистість чоловіка, притупляють ся його здібности; витворюєть ся **односторонність**. І се особливо відчуваєть ся при найбільше розвиненій формі поділу праці, при поділі праці на фабриці. Дійсно, чим є чоловік, каже один французький письменник, який вміє лише виробляти шпильки або острити гол-

ки, хоч би й дуже добре? Інші йдуть ще далі: ми бачимо, кажуть вони, лише ремісників, купців і т. д., але не бачимо людей. А тимчасом поділ праці є лише меншим з двох лих. Того золотого часу, про який мріяли сї письменники, колиб чоловік рівномірно розвивав свої здібности, в дійснім житю ніколи не було. Первісний чоловік зовсім не був досконалий з фізичного або морального погляду; він був дикуном, який дбав лише про їдженє. Колиж він став висше з культурного погляду, коли він навчив ся працювати, тоді й почав ся поділ праці, і він зростав разом з розвитком культури. Таким чином всесторонній розвиток чоловіка не є власністю минулости, лише мрією будучности, і ми дійсно з усіх сил мусимо змагати до того, щоби рівночасно з розвитком поділу процї розвивати також інші спосібности чоловіка. В тім напрямі багато помагає скорочене робочого часу; тоді робітник має час для відпочинку, для родинного житя і для умового розвитку. Другим лихим впливом поділу праці є **залежність** від певного занятя, особливо для робітника — залежність від певної галузи промислу: коли він не має роботи в певній області, він не може робити щонебудь инше. Одначе сучасні полішнені машини до певної міри усувають се; вони так упрощують роботу чоловіка, що робітник може поглядати за машинами в ріжних галузях продукції. Се улекшує кваліфікованим робітникам перехід від одного промислу до другого.

Найтяжше бороти ся з третим лихим наслідком поділу праці. Треба мати на увазі, що кожда робота робить ся тим лекше, тим охотнійше, чим більше вона відповідає **нахилам** чоловіка. Кождий чоловік має своє покликанє. Тимчасом число людей, які мають змогу вибирати собі занятя при своїй волі, дуже невелике, і то не лише серед робітників, але й серед инших верств населеня. Чим біднійшим є чоловік, тим більше нужда і випадок вказують людині місце в продукції, яке мусить займати ціле жите.

VIII. Злука праці. Зовсім инший характер, ніж поділ праці, має злука праці — співробітництво. Сполученє праці викликує та обставина, що **один чоловік або зовсім не може виконати**

певної роботи, або виконує її гірше, ніж її може виконати спільна робота з іншими особами.

Рівночасна робота. Часто злука праці полягає в тім, що кождий працює самостійно, зовсім незалежно від іншого, і вони збирають ся разом лише для того, щоби веселіше було робити. Користь від сього полягає в тім, що праця стає більше напруженою, що кождий стараєть ся перегнати другого. Як піся й музика, так спільна праця робить заняте приємнішим, і тому на низькім ступені розвитку сиріє збільшено вибору. В наші часи ми знаходимо такий спосіб роботи не лише у диких народів, але і в культурних, по селах, особливо там, де поширеній домашній промисл.

Виконуванє тої самої роботи. Цікавішим з економічного погляду є інший спосіб співробітництва, де кілька людей виконує ту саму роботу, якої кождий з них з'окрема не може виконати. Наприклад при пересуваню або переносеню тягарів потрібна участь кількох осіб, які всі разом, до міри, виконують ту саму роботу — тягнуть стовбур дерева, славляють дараби і т. д.

Співробітництво в часі. Великих робіт, при низькім розвитку технічної науки, не може виконати навіть ціле покоління. Так повстає **співробітництво в часі**, між двома або багатьма поколіннями. При будові середовічних церков або копаню каналів в ті часи роботу робило багато поколінь уряду, вона переходила з роду в рід.

Яке значіне має злука праці? При сучасній удосконаленій техніці продукції навіть такі великі й складні роботи як будова мостів або залізниць, регульованє рік і т. д., виконують ся досить швидко, так, що співробітництво в часі зникає. Так само машини усувають потребу рівночасної праці багатьох осіб. Машина й робітник, який доглядає за нею, заступають працю десятків людей, що працюють разом. Ще більше виходить з ужитку та форма співробітництва, де люди сходять ся разом, щоби при помочи розмов і співу зробити роботу приємнішою. Сучасний культурний чоловік вже не потребує такої штучної принуки; навпаки, особливо при машиновім способі продукції, кожда розмова, все, що нарушає тишину, перешкаджає

роботі, відтягає увагу робітника, тому виробіток має значіне лише на первісних щаблях економічної культури. В дальшм розвитку культури на місце співробітництва приходить поділ праці. Таким чином можна розрізнявати дві доби в розвитку господарського життя людскості: добу злуки праці при низькім уровені господарського життя і добу поділу праці при висшійм уровені. Одначе наслідки співробітництва старших віків дійшли аж до наших часів. Єгипетські піраміди, будови старинноамериканських народів в Мексикі й Перу, церкви середніх віків і т. д. — все се наслідки спільної праці величезних мас народу. Вони тим більше вражають нас, що тоді ще не знали багатьох приладів, які уживають ся при будовах в цині часи.

РОЗДІЛ V.

КАПІТАЛ.

I. Що таке капітал? Людскість має змогу розвивати ся тому, що кожде нове покоління користуєт ся з набутих попередних поколінь і до них вже додає свою частку, працюючи, таким чином не лише для теперішности, але й для будучности. Очевидно, що колиб не було такого наслідка, не було би ніякої культури, ніякого розвитку, бо кожде покоління мусіло би починати від початку, з того, з чого почало попереднє покоління. Тільки завдяки тому, що кожда доба стоїть на плечах попередної, що все, до чого дійшли предки, стає власністю нащадків, людскість поступає вперед по дорозі культурного розвитку. Се відносить ся до всіх областей культури, до розвитку науки, мистуки, релігії, етики, права. В розвитку економічної культури наслідство, звязь між минулим і теперішнім виявляєт ся в тім, що при витвореню матеріяльних багатств люди не починають кожного разу роботу без початку, а мають можливість користати з багатств, які зібрали попередні покоління, мають змогу користати з наслідків і творчої і механічної проці, сотворених попередніми поколіннями. Інакше кажучи, в господарькім житю звязь між минулістю й теперішністю виявляєт ся в тім, що люди користають ся з капіталу.

Поняте капіталу перед Смітом. В буденнім життю ми звичайно розуміємо під капіталом грошеву суму, яка дає дохід (зиск) власникови. З сього почала й наука. І вона тримала ся такого погляду на капітал, виходячи з погляду продинокого приватного господарства, як цілости. Мало того, звертало ся увагу на одну найбільше поширену форму, в якій грошева сума дає дохід, і лише сю форму називано капіталом. В старинні часи капітал (кефалійон у Греків, капут у Римлян, капітал в середні віки й пізнійше) означав грошеву суму, визначену на проценти. Наведені назви значать: голова, головне, в протиставленні до додаткового — процентів. Таке розумінє капіталу тримало ся аж до кінця XVIII. ст. Се пояснюєть ся тим, що аж до появи великого промислу й до повстаня кляси фабрикантів і найманих робітників у всіх галузях продукції, з винятком лише області кредиту (торговлі грошима), всі інші форми доходу зливали ся в одну цілість. Таким чином в їх складі тяжко було вирізнити зиск, як окрему галузь доходу, яку дістає власник капіталу лише з того титулу, що він сим капіталом володіє. В ремеслі зиск ще дуже тісно лучить ся з винагородженем за працю, і навіть в торговлі купець крім грошій вкладає ще свою працю, бо їздить по ярмарках і продає товар. Лише торговець грошима не займає ся працею, весь його дохід залежить від того, що він мав гроші не називано капіталом.

Поняте капіталу від часів Сміта. Донева Адам Сміт звернув увагу на те, що гроші і в інших випадках дають дохід, не оснований на праці (зиск). Вони дають дохід не лише тоді, як їх позичити на процент, але й тоді, коли лишають ся у свого власника й вкладають ся в торговлю, промисл або сільське господарство. Сміт zarazом вперше вказав на те, що дохід дають не лише гроші, але й продукти, наприклад чиншові каменші, винаймлені кому небудь машини і т. д., що гроші взагалі мають вартість лише настільки, наскільки за них можна набути товарів. Товари знов завсїгди можна повернути в гроші. Таким чином різниці між грошима й продуктами, як капіталом, нема ніякої. Капітал може виявляти ся в одній і другій формі. Мало того, розсліджуючи поняте капіталу, Адам Сміт zarazом показує приватно-господарський погляд і стає на суспільно-еконо-

мінім. Тому Адам Сміт взагалі зрікаєть ся признати капіталом продукти, які хоч і дають дохід певним особам, а є признають ся для безпосередного споживання, а не для ужитку продукції. Одежа, домашнє начинє, помешканя можна винаїняти і вони можуть давати дохід власникови; але з погляду народнього господарства всі ці предмети все-ж будуть споживними запасами, а не капіталом, бо вони не уживають ся в продукції нових предметів. Навпаки винаїмлені машини дійсно суть капіталом, бо при їх помочі виготовляєть ся нові річи.

Що то є капітал? Таким чином про те, чи даний предмет можна признати капіталом, рішає вже не ся обставина, чи дає він власникови зиск, а спосіб його ужитя. Такий погляд на капітал, як на **засоби продукції**, прийняла також наука від часів Адама Сміта. **Капіталом ми називаємо предмети які суть вислідом попередної продукції й які сприяють виготовлюваню нових предметів.** Капітал є третим чинником продукції, що стоїть поруч перших двох — природи і праці. Протилежністю капіталів є **споживні запаси, які служать для безпосередного споживання а не для продукції нових предметів.**

Предмети, що входять в склад капіталу. Таким чином капіталом є: 1) знаряди продукції. Се машини, іструменти, різні прилади; сільсько-господарські і фабричні будинки: залізничі, портові і телеграфічні будови і прилади для перевозу і переховування товарів (кораблі, залізничі вози, склади, пивниці і т. д.); худоба в сільськїм господарстві (т. зв. живий інвентар), а також різні господарські поліпшеня (обсушеня, обводненє, навози). Далі 2) в склад капіталів входять: сирі матеріали, півфабрикати і фабрикати, які вживають ся в продукції (бавовна, пряжа, ткань,; залізо сталь; насїне, корм для худоби), а також дрова, угле, нафта, потрібні для опалиюваня парових машин; товари, призначені для збуту. Нарешті 3) останньою групою капіталів є споживні предмети робітників, засоби їх удержаня, бо без них неможлива ніяка продукція.

Предмети, які не належать до капіталів. Всі предмети, які ми вчислили, дуже ріжнять ся між собою, але вони мають ту спільну прекмету, що є вислідом попередної продукції, а призначанєм їх є — служити продукції в найширшїм того слова

розумію. Навпаки з поняття капіталу треба вилучити: земельні ґрунти, бо їх не сотворив чоловік, і вони є даром природи; далі споживні запаси, наскільки вони перевищують скількість, потрібну для життя всіх осіб, що беруть участь в продукції (бібліотеки, музеї, театри і т. д.) Гроші також не є капітивками, будинки для заспокоєння потреби в середниках науки і продукції (бібліотеки, музеї, театри і т. д. Гроші також не є капіталом, коли розуміти під ним чинник продукції. Правда, продукти, які споживають робітники, в більшості випадків видаються їм в грошах, за які вони купують ті або інші предмети. Однак з цього ще не виходить, що гроші, які виплачуються робітникам, є капіталом. Вони призначують для набування капіталу; а капіталом є ті продукти споживання які виготовлено в інших підприємствах для споживання робітників, і які вони куплять за одержані гроші.

В буденнім життю ми говоримо про величину капіталу в тій чи іншій галузі продукції і завжди висловлюємо її в певній цифрі грошей. Але не треба забувати, що гроші є лише зовнішнім способом оцінки, що суть справи не в них, а в тих капіталах, які існують в найрізноманітніших формах і дійсно уживаються в продукції; гроші лише полегшують зведення всіх капіталів до одного спільного знаменника. Однак в економічній науці приходить досі капітал в двох значіннях: 1) Капітал в **народньо-господарському** значінню, в значінню **засобів продукції** (капітал в першій розумінню, як ми його досі розуміли). 2) капітал, як фонд, який дає власникові дохід без його особистої праці, капітал в значінню **приватно-господарським** (капітал в другій розумінню).

II. Капіталізм. Існування капіталу в другій розумінню характеристичне для сучасної доби економічного життя: капітал, як засоби продукції, капітал в першій розумінню, є тепер в руках підприємців є для них жерелом самостійного-зиску (капіталом в другій розумінню). Такий господарський устрій ми називаємо капіталістичним або добою капіталізму. Він протиставляється з однієї сторони добі передкапіталістичній, а з другої сторони, добі соціалізму. Після Маркса в докапіталістичну добу робітник або сам належить до засобів продукції, буди крі-

наком, або він володіє засобами продукції як середньовічний ремісник (себто капіталом в першій розумінню). В обох цих випадках засоби продукції лучать ся з робочою силою. Навпаки з початком капіталістичної доби засоби продукції відчуєть ся від робочої сили. Робітник має робочу силу, капіталіст — засоби продукції; ці засоби є для нього капіталом в другім розумінню, жерелом зиску. І нарешті третім щеплем господарського розвитку є у Маркса соціалістичний устрій — доба будучности, яка бере одну прекмету з першої доби, а другу з другої доби. Засоби продукції знова належать до працюючого населеня (як передкапіталістичну добу), знова зникає капітал, як жерело доходу; але рівночасно лишаєть ся велика продукція, властива капіталістичній добі, і тому засоби продукції вже не є в руках окремих осіб а є загальною власністю всіх робітників.

III. Капітал основний і оборотний. Відріжнюють дві форми капіталу, як чинника продукції (себто капіталу в першій значінню): основний і оборотний. Основний капітал характеризуєть ся тревалістю, він зуживаєть ся поволи; він **кілька разів служить продукції**. Таким капіталом є будинки, машини сільсько-господарські поліпшення (меліорації). Навпаки капітал другого роду лише **один раз ділає в продукції в тій самій формі**; в дальнім процесі продукції він появляєть ся вже в зміненій формі або зовсім не появляєть ся, бо цілковито нищить ся відразу; тому кожного разу його треба відновлювати. Сюди належать матеріали, які зжиаєть ся в продукції, і предмети споживаня. Машини до праня, паровий молот, шини залізничні, товарний склад служать продукції десятки літ, віддаючи кожного разу лише частину своєї вартости, аж поки не стануть зовсім неврідатними. Навпаки уголь горить відразу; пряжа стає тканиною і зжиаєть ся як капітал в ткацькій продукції. Тому в вартість метра матерії входить все вартість угля і пряжі, витрачених на продукції сього метра ткани, але лише частина вартости прядільної машини, фабричного будашку, де матерію вироблено, пароходу, який перевозив пряжу, склепу, де вона лежала перед продажною.

Відношенє між основним і оборотним капіталом в ріж-

них галузях продукту. В усіх галузях продукції потрібний і основний і оборотовий капітал, але відношене між ними в різних галузях не однакове. В сільському господарстві, в промислі і в перевозових підприємствах переважає основний капітал. В порівнянню до основного капіталу — фабричних будинків і машин — матеріяли і кошта утримання робітників мають в промислі меншу вартість. Ще меншим є значіне оборотового капіталу в порівнянню до основного в сільському господарстві: з одної сторони сільсько-господарські знаряди і будівлі, худоба і земельні поліпшення (основний капітал); з другої сторони удержане робітника, насіння, корм для худоби (оборотовий капітал). Нарешті на залізницях оборотовий капітал (грошеве удержане робітників, камінний уголь, дрова) зовсім уступає на друге місце в порівнянню з розміром основного капіталу (залізничний шлях, мости, тунелі, двірці, локомотиви і вагони). Навіаки в торгівлі майже весь капітал оборотовий в формі товарів: основний капітал — склади, склепи, контори — мають лише другорядне значіне.

Відношене між основним і оборотовим капіталами в різних часах. Перевага в продукції основного капіталу починається доперва в кінці XVIII століття, коли повстає машиново-фабрична продукція і парові способи комунікації. До сього часу в промислі не було машин і фабричних будинків, не було залізниць з усіма їх величезними будівлями, так що не існували ті капітали, які тепер становлять важнійшу складову частину кожної країни. З появою цих капіталів повстали також великі підприємства. При давних знарядях продукції існували дрібні ремісничі підприємства, а тепер при величезній вартості машин, які викли ують заразом потребу величезних фабричних будов, в богатьох випадках можлива продукція лише на великі розміри. Що до перевозових підприємств, залізниць, пароходної комунікації (особливо морської і океанської), вони можуть вести ся лише в формі великого підприємства з огляду на високу вартість основного капіталу.

Нарешті разом з появою основного капіталу в великих розмірах стало потрібним також відлучене капіталу від праці. Середньовічний ремісник має весь потрібний в продукції капі-

тал, і основний і оборотовий: знаряди, майстерство, матеріяли і предмети споживання для себе і для челядиноків. В XVI—XVIII століттях, коли замість ремесла почала ширити ся домашня форма продукції, і майстер почав робити на похатынка-підприємця, тут частина оборотового капіталу, а саме матеріял, належить вже до капіталістика. Так було не лише в тих випадках продукції, де матеріял був особливо дорогий, як у випадку продукції шовкової матеріяли, але також там, де він був відносно дешевий, наприклад в продукції виробів з вовни, полотна, зовнішніх товарів. Майстер звичайно мусів зичити від похатынка, а опившиши ся таким чином у його властї, він уже мусів брати від нього матеріял, який зрештовував ся йому по потрібній ціні, як плата за готові вироби. Часом гуртівник давав майстрови також основний капітал — винаймав йому знаряди продукції — при чому також дуже визискував його. З появою дорогих машин, вони звичайно належали до капіталіста, бо майстер не мав спромоги їх набути. Але він вже не доставав сих машин до дому, бо вони там не могли б навіть змістити ся, мусів робити на фабриці, яка також належала до капіталіста під времєня.

IV. Повстане і зріст капіталу. Як ми бачили вкєсне, Адам Сміт, означуючи понятє капіталу і виясняючи його суть, вже слав на суспільно-економічних поглядах. Однак, в деяких частинах науки про капітал він все ще не ми відійти від приватно-господарського погляду на капітал, який панує в його часі. Так наприклад з приводу виняня про походження капіталу про його витворюванє і зріст він ще висловлював ся в наступних прямих, що капітал є вислідом заощаджень, є результатом того, що власник капіталу повздержав ся від безпосереднього споживання своїх засів і нагромадив їх для будучого часу. Однак треба мати на увазі, що навіть в тїм випадку, коли ми будемо розглядати капітал з **приватно-економічного** погляду, як грошеву суму, що дає дохід власникови, жерело і першого повстання його і дальшого розвитку буде зовсім инше.

Первісний капітал, як жерело доходу, появляється в формі ліхварського капіталу і торговельного капіталу. Вони повстали з бунку і розбійництва при помочі грошово-

го відбирання маєтку від інших народів, на які робилися напад-ки. Збільшився він в середньовічній торгівлі, а ще більше в колонопільній торгівлі XVI—XVII століття, причім вся торго-вля була ще тісно зв'язана з морським рабством, з початку в Малий Азій, Сирії і Палестині, а потім від часу відкриття Амери-ки і морської дороги в Індію — перу і Мексиці, на азійську-му континенті, на Фолклендських островах; крємь Європейній рів-ночасно з тем овало і був спустошили нові відкриті краї-ни і дешик не з часом в вольно. При сьому найбільша скарбність капіталів вела ся в середні віки в руках королів, рицарів і чужоземців, а в XVI—XVII ст. — в ру-ках торговельних компаній. XVI—XVII ст. позначають також капіталі, що мають велику роль іме, які є вистідом визи-стим банкірів, тома і в оми. на рукодильнях, появля-юся в них на і, і навіть в тім випадку, коли ми будемо ть і тоді читали, набуті завдяки операціям на біржі.

Початок цих капіталів відноситься до XVII. століття, коли введе, що на біржі голландського міста Амстердаму появи-лася акція «східно-індійської компанії». Але торговля на бір-жі прибрала великі розміри доперва в XIX. ст. в станем між-народній торгівлі товарами і вартісними паперами. Важним джерелом капіталів в XIX. ст. є також великий зростання зема-ель і який походить від того, що населення Європи про-мислом сталося подвоїло ся. Але перше місце займають без сум-ніву великі винаходи, які появили ся в кінці XVIII ст.

В першій десятиліттю XIX. ст. значіне нових винаходів в торгівлі нових капіталів виявило ся переважно в тім величе-нім міску який вони давали підприємцям і який вони знов по-вертали в капіталі і вкладали в промисл. Одначе, починаючи від 40-х років, через упадок нових винаходів переходить до споживачів, до всього населення, яке має спромогу набувати гредмети споживання по дешевій ціні і таким чином заощаджу-вати значні суми. Фунт бавовняної пряжі, який коштував в 1892 році в Англії менше як 8 пенсів, продавав ся 100 літ перед тим (в 1779 р.) за 16 шілінгів, себто 24 рази дорожше. Капітали, які заощаджує населенє, містять ся звичайно в щадничих касах. В Швайцарії сї капітали виносять 900 мільонів франків, в Прусах

майже 5 мільярдів марок, в Англії понад 1200 мільйонів фунтів штерлінгів. Розумієть ся, одною з умов повстаня капіталістів є також повздержність населеня від витрачуваня сих заощаджень на предмети споживаня, поміщуваня їх в щадничих касах і банках. Але ся повздержність є лише чисто зідмовним явищем, воно є, щоб так сказати, незнищенем чого небудь, і не воно, а технічні поліпшеня є причиною зросту капіталів.

Повздержність, як жерело капіталу в розуміню засобів продукції. Ту саму науку про заощаджене і навіть повздержність розвивали економісти також з приводу повстаня капіталу, як чинника продукції, який виявляєть ся в машинах, будинках, матеріалах, споживчих запасах для робітників.

Англійський економіст Сенїор радить замість понятя «капітал» уживати понятя «повздержність», бо в кожній праці, яка робить ся для осягнення будучих наслідків, містить ся також жертва, яку робить чоловік з огляду на неможливість користати з сеї праці в теперішности. »Коли пригадаємо, — каже він — що всі знаряди, крім хиба найпростійших, яких уживають дикі народи, самі є продуктами інших знарядів, при помочи яких, їх вироблено, то можемо сказати, що з усіх цвяхів, яких вироблюєсь в Англії річно цілі мільйони, нема ніодного, в склад яких не входила би продукція, повзята з огляду на далекі наслідки, або інакше кажучи, який не був би продуктом повздержність, яка відносить ся до часів завоюваня Англії Норманами або навіть до часів Юлія Цезара.

Другий економіст, Рошер пояснює яким чином через заощаджене повстають перші капітали. Для прикладу він бере на рід, що стоїть на первіснім щаблі розвитку, займаєть ся рибальством і не має ніяких знарядів продукції. »Кождий з сих людей добуває собі щоденно три риби, ловлячи їх руками. Але ось один меткий чоловік протягом 50-ти днів скорчує своє споживане до одної риби і через се набуває запас зі 100 риб. Тепер він має можливість не ловити риби протягом дальших пятьдесяти днів і через всі дні він виготовлює перші капітали — човен і сіти. З сього часу він вже може ловити денно замість трох риб — 30«.

Інакше представляє собі повстане капіталу Шарль Жід,

французський економіст. Він вказує, що перший капітал не міг появи́ти ся через заощаджене, »бо в первісні часи чоловік ма-бу́ть так само мало міг обмежити своє споживанє, як сучасний пролетар, який заробляє саме стільки, скільки треба, щоб не вмерти з голоду. Не обмежуючи свого споживаня, каже він, а збільшуючи свою продукцію (наприклад після щасливих ловів, які дали йому більше добичі ніж звичайно), чоловік витворив сеї перший капітал. Хиба можна припустити, що перше ніж перейти від мисливства до рільництва, народи мусіли передтим заощадити поживи на цілий рік? Ні, се дуже мало імовірно. Вони просто освоїли звірята, а всі звірята, які були їх першим капіталом, вже дали їм разом з забезпеченою будучністю вільний час, потрібний для підприємства, яке вимагає довгої праці«.

Розгляд науки про повздержність і ошадність. Наука усіх сих письменників є довільною; вони думають про сучасного чоловіка, а не первісного, який витворив перші капітали. Вихідна точка і у Рошера і у Жіда та, що первісний чоловік не має часу для виготовленя капіталу, бо мусить постійно думати про потреби даної хвилі. А се зовсім не так. Дикуни мають багато свобідного часу, і колиб вони хотіли і вміли робити, вони могли би витворити багато капіталів. Одначе вони не вміють як слід працювати, про се ми знаємо з численних оповідань ріжних подорожників. На скільки первісний чоловік робить, він має на увазі лише потребу даного часу, а про будучність він зовсім не думає. Первісний стан власне тим і ріжнить ся від культурного, що тут нема звязи між теперішністю і минувшістю. Приклад Рошера не відповідає дійсности також тому, що первісний чоловік не може ошаджувати риби або іншої поживи: він відразу зїдає все, що має, а рештки нищить. Богато прикладів сьому не можемо найти у ріжних подорожників. Нарешті у Рошера дикуни при будованю човна мусить наперед винайти спосіб будованя; а власне і в сїм полягає ціла трудність, і запас поживи зовсім не усуває сеї трудности. Очевидно, капітал повстав зовсім інакше, ніж думають сї письменники.

V. Технічний поступ в його історичнім розвитку. Якже повстав капітал в розуміню засобів продукції?

Коли ми приглянемо ся до найпростіших знарядів продукції — а вони є одинокими капіталами в давні часи, бо матеріял і поживу дає природа, окремих будівель для продукції також не треба, — то бачимо, що вони відповідають органам людського тіла. Молоток, се не що инше, як особливо твердий, нечутливий кулак, ложка відповідає долоні, ніж помагає зубам; так само рух товчача в ступі відповідає рухам рук, а ковальські міхи, се не що инше, як особливо сильні, витревалі легкі. Таким чином перші капітали, перші знаряди — се наслідування органів людського тіла. Але первісні люди не могли витворити сих знарядів відразу, бо не привикли ні до напруженого думаня, ні до довгої фізичної праці. Вони йшли по сій дорозі дуже поволи. З початку вони користали з дарів природи, що мали відповідну для ужитку форму: кавалок дерева або камінь служив їм замість молотка, мушля або висушений гарбуз місто начиня; лише з часом почали вони змінювати сі предмети, щоби надати їм вигіднішу форму; а ще пізніше почали самостійко виробляти знаряди з кісток, камінів і нарешті металів — знаряди, які служили замість людських органів. Виготовлене сих знарядів вимагало вже свідомої участі розуму і тому перед їх появою мусіло минути багато часу в житю людскости. »Первісні люди, каже Спенсер, не мають навіть тої винахідливости, на яку вказують їх прості знаряди. Всі сі знаряди повстали дорогою незначних змін, і поступенний добір таких змін готрохи привів до того, що повстали ріжні роди знарядів. Таким чином не можна сказати, щоби люди дійсно винаходили кожний знаряд«.

Чому технічний поступ іде дуже поволи? Одначе від часу появи перших знарядів — камінної сокири і суковатої палиці до розкопуваня землі — ще не починаєть ся нова доба в продукції, де до перших двох чинників продукції, природи і праці, прилучуєть ся також третій чинник — капітал. Німецький економіст Біхер слушно вказує на те, що не можна думати, ніби винахід гончарства, розтоплюване зеліза, освоюване звірят викликали нові доби є історії культури. Скрізь ми спостерігаємо у первісних народів, що весь маєток, зброя, начиня, знаряди закопуєть ся в могилу разом з небіщиком, дім, де він жив, руйнуєть ся, і родина помершого лишаєть ся часто без всяких

засобів до існування. Буває навіть так, що коли помирає вождь племені, тоді змінюється столиця, переноситься на інше місце, а його скарби грабують або нищать. Таким чином світ дійсно кожного разу починає від початку, тут не може бути ніякого поступу; перший капітал багато разів з'являється знову, так що народи протягом цілих тисячеліть можуть лишатися на тій самій ступені культури взагалі і економічного розвитку з скрема.

І потім, коли вже зроблено новий крок, коли діти починають користатися з того, що витворили батьки, розвиток не йде послідовно, без перерви. З упадком Риму багато згинуло для людскости безповоротно; економічне життя середніх віків мусіло починатися від початку, на ново винайти багато з того, що вже знали старі народи. Коли поспувалися дороги, які побудували Римляни, ніхто не міг відновити їх; минуло багато віків, перше ніж європейські народи навчилися прокладати добрі шляхи, будувати кам'яні мости. Багато вони творили по кілька разів, бо нові винаходи гинули, не переходячи до нащадків. Веретено появилося вже в XII столітті, а потім перестали його вживати; в XVI ст. довелося винайти його наново. На кожну новину довго дивилися як на твір чорта, в вичахідниках бачили чарівників. Уживане нових винаходів було остро заборонено, так що ті самі способи продукції не змінилися протягом багатьох століть. Коли-ж в тім або іншій промислі запроваджувалися поліпшення, з ними треба було ховатися. Таким чином минали десятки літ, перше ніж найпростіше поліпшене продукції ставало загально уживаним.

Технічний переворот в половині XVIII. ст. При таких умовах не дивно, що аж до другої половини XVIII. ст. появилося дуже мало винаходів в промислі. Переворот доконався в другій половині XVIII. ст. під впливом успіхів, які зробили механіка і фізика. Появилися машини до прядення, механічний ткацький верстат, почали уживати камінний уголь в продукції заліза й стали, а потім почалися часи будови залізниць. Розвиток машиново фабричної продукції ішов з початку поволи, до машини відносилися з упередженням. Англія, де винайдено всі ці машини, тримала їх в тайні, остро карала за вивіз машин до

чужих країв. Але в другій чверти XIX ст. розвиток машинової праці пішов скорше. Тепер майже всі товари виробляють ся при помочі машин. На фабриці зброї наприклад, рушниця складається з 600 частин, з яких кожду виготовляєть ся машиновим способом. На фабриці кобіт кождий кобіт обробляє 30 ріжних машин, перше ніж він буде остаточно готовий; а тимчасом ще зовсім недавно обув виробляло ся ручним способом, без всяких машин.

Таким чином основний капітал, машини і ріжні прилади, дуже зріс: в XIX. ст. він дійшов до величезних, просто нечуванних розмірів. Німецький промисловий перепис з 1895 року вказує на те, що в усій промисловости Німеччини працює 10 мільйонів людей і майже 3 і пів мільйони кінських сил, з яких 80 проц. належить до парових машин. Колиб замість сих машин поставили людську силу, то требаб було 92 мільйони людей, себто девять разів більше, ніж працює тепер, і майже двічі більше від тодішнього населеня Німеччини.

VI. Значіне машин і вплив їх на працю. Як поділ праці, так і користане з продуктів попередної праці, себто з капіталу, насамперед збільшує видатність праці, збільшує скількість продуктів, прискорює продукцію, удешевлює ціни. Один учений вчислив, що скількість продуктів, які виготовлюєть ся протягом певного часу в мучній продукції, від часів Гомера зросла 150 разів, в продукції заліза за остатні 4 столітя вона збільшила ся 30 разів, в бавовнянім промислі протягом лише одного столітя від 1770 року — 700 разів. При сьому найбільше значіне має уживане капіталу в виді машин і тому зріст продукції особливо розвиваєть ся з того часу, як почали уживати ся машини. Машина до пряденя працює 300 разів скорше, ніж пряка, ткацький варстат продукує 40 разів більше, ніж ткач протягом того самого часу. Очевидно, напруженість праці робітників також значно зросла; одначе головною причиною є зріст видатности машин, тим більше, що довгість робочого дня за сей час зменшила ся.

Ще більше розвинула ся продукція в області перевозових підприємств, бо тут почали вкладати ся величезні капітали в залізничі, пароходні і телеграфічні комуні ації. Перевоз-

жене людей, товарів, передача звісток відбувається тепер так само скоро і дешево на просторі 100 тисяч кілометрів, як воно відбувалося давніше на просторі 100 кілометрів. Перший переїзд з Англії до Америки на пароході в 1819 році тягнув ся ще 35 днів; в наші часи на се треба 5 днів, а перед винаходом пароходів люди їздили до Америки місяцями. Наслідком усіх цих успіхів є спромога заспокоїти цілий ряд тихих потреб, які давніше були зовсім недоступні, особливо для низших клас. Великий упадок цін на продукти споживання, одержувану, начине, зменшене перевозової плати добре вплинули на добробут робочої класи.

Далеко менші успіхи зробило господарство. Правда, за останні 25 літ урожай на плянтаціях бураків зріс у двоє. Уживане різних машин, сівачок, молотілень, парової і електричної сили, дренів, штучних погноїв і т. д. дає спромогу краще і скорше обробляти ґрунт і значно збільшує видатність землі. Однак закон убуваючої плодючости всеж відчувається, і в сільським господарстві не так легко збільшити продукцію 100 і 1000 разів, як в промислі і перевозових підприємствах; добре, як ще можна збільшити її два або три рази. Таким чином через природні умови зріст видатности дуже мало розвивається в сільським господарстві, бо капітал тут не має такого першорядного значіння, як в інших галузях продукції.

Капітал змінює продукцію не лише що до скількості, але та кож що до якості. Робота машини є докладна, рівномірна. Чоловік з часом втомлюється, одно він робить ліпше, друге гірше. Продукти, які виробляє машина, всі однакової якості. В першу годину вона так само добре робить, як і в десятю. Помилка вона не робить: коли станеться помилка, машина спиняється. Такий самий вплив мають інші форми основного капіталу: різні склади і шпіхлірі не дають продуктам псуватися, вони заховують їх від впливу погоди, від шкідливих комах; а деякі з них, як наприклад винниці, навіть поліпшують якість продукту.

Суспільне значіння машини. Суспільне значіння головної частини капіталу — машин, добре зрозумів ще грецький філософ Арістотель, коли сказав, що рабство буде знищене, коли варстат ткача буде працювати сам, без помочі чоловіка. Так і ста-

ло ся в кінці XVIII. ст. Машина тим і різниться від знаряду, що вона не лише збільшує сили чоловіка, полекшує його роботу, як се робить знаряд — вона є самостійним робочим приладом, який незалежно від чоловіка виконує всю роботу, потрібну для оброблення продукту, робить різні рухи після наперед уложеного пляну, в наперед відомім, строго означенім порядку. Наприклад машина, яка виробляє коверти, самостійно бере аркуш паперу, складає його, намазує клеєм, заклеює з трох сторін, висушує сторону, яка лишається отвертою і нарешті викидає готову коверту. Таким чином машина без помочі чоловіка виконує свою роботу від початку до кінця. Адам Сміт (дивись висше про розділ праці) дивувався, що через поділ праці 10 робітників мають змогу виробити 48 тисяч шпильок. В наші часи 3 робітники з 7 або 10-ма машинами виробляють на день 7 і пів мільйонів шпильок. При виготовлюванню шпильок робітники ставляють в машину мідяний дріт; всю иншу роботу роблять машини. Одна машина виробляє 180 шпильок в протягу мінуту; вона сама розтинає дріт, робить голки, заострює кінці і викидає готову шпильку в призначене місце.

Полешкі праці. Користь з визволення людей від фізичної праці виявила ся вже при уживанню перших машин. Машина до вироблювання сукна, яку винайдено в кінці XVIII. ст., заступила собою тяжку працю чоловіка, яку могли виконувати лише люди, що мали величезну фізичну силу. Виріб шовкової матерії на ручнім варстаті був дуже тяжкий, бо робітник мусів працювати ногою і обома руками. Так само тяжкою була праця дітей і жінок, без помочі яких майстер не міг обійти ся. В 1806 р. винахідник механічного варстату, Жакар, передав сю роботу машині, за якою доглядає робітник, а праця дітей і жінок стала зовсім зайвою. Так само дуже багато добра зробила машина до чищення бавовни, бо чищення її ручним способом було дуже шкідливим для здоровля робітниць, що при тім працювали: порохи попадали в легкі, які працювали напружено від тяжкої роботи, і швидко руйнували здоровле.

Первісне погіршене умов праці. Одначе з инших зглядів машина з початку погіршила положене робітника. Правда, праця жінок і дуже довгий робочий день панували ще давнійше, в

домашнім промислі XVII. і XVIII. ст. на рукодільнях, отже ще перед появою машин. Але сей визиск був і в повнім фабричним промислі; сюди ще треба додати численні нещасливі випадки з робітниками від тісно поставлених машин рідко освітлених поміщенях.

Що до заробітку, то особливо потерпіли від запровадження машин домашні промисли. При запровадженю машин до пряденя ручні прядільники перейшли до виробу тканини. Але з поширенем механічного ткацького варстату ткачі вже стратили заробіток, бо ручне ткацтво через упадок цін вже не могло удержати майстра. Тому доба запровадження машинового ткацтва наробила робітникам в різних краях багато лиха, коли поколіне старих ткачів не вимерло, а їх нащадки не перейшли до інших глужий продукції. Так само заробітки робітників приставлених до машин з початку дуже зменшила ся. Доперва від половини XIX. ст., з дальшим зростом фабричної продукції, заробітна плата знову і значно зросла (про се буде мова далі). Потрохи змінили ся під впливом фабричного законодавства та кож умови праці (заборона праці для малолітніх, обмежене часу праці жінок і неповнолітніх і т. д.)ї Таким чином кінець кінцем під впливом уживаня машин заробіток робітників таки зріс і умови праці поліпшили ся.

РОЗДІЛ VI.

Форми підприємства.

I. Громада і артіль (спілка для зарібку). В первісній родовій громаді продукція дуже тісно лучить ся зі споживанем. Вся громада добуває потрібну для неї поживу, всі беруть участь в ловах, рибальстві, обробленю піль, всі помагають при будові хат, при виготовлюваню човнів, сітій, і всі разом користають з наслідків сеї діяльності: спіймана риба, убиті звірі зараз ділять ся між особи, які брали участь в їх добутю, всі, що ставили хату, зараз оселяють ся в ній. Тут споживане тісно лучить ся з продукцією, тут все робить ся спільними силами для власного споживаня. І досі родина у селян є не лише особистим

союзом родичів, але також робочим союзом, який лучить ся спільністю засобів продукції, спільністю потреб, спільністю споживання того, що зароблено.

Артіль. На зразок громади зорганізовано т. зв. артіль. Вона була колись тимчасовою громадою, частиною давньої громади. Коли частина членів громади кидала громаду, щоби в иншій місці добувати собі засоби до життя, ті члени, які кидали громаду, не знали ніякої иншої організації крім громадської і тому закладали таку тимчасову громаду, основу на спільності їх походження. Такий характер мали в давні часи «дружини», «ватаги», «братчики» звіроловів, рибалок, косарів і т. д. Звістки про них ми стрічаємо в великій числі в XVII в., але є вказівки, що відносять ся ще до XII. — XIV. вв. Артіль також є громадою, члени якої мають спільне мешканє і обід, спільні засоби, спільно промишляють і працюють, бавлять ся і боронять ся від зовнішніх небезпек. На чолі артіль стоїть староста, як батько стоїть на чолі родини. «Як батько він мусить кермувати громадою, бути представником її в зносинах з чужим, упоминати і карати товаришів, коли вони допустять ся до пропусків або лихо роблять; як господар він розділює роботу, доглядає за її виконанєм і розпоряджає загальним неподільним майном». З часом артіль трохи змінила свій первісний характер, — вони складають ся вже з осіб, що належать до різних родів, виходять з різних місцевостей; вони укладають між собою умови, устанавляють певний спосіб поділу зарібку. Але навіть тепер спілки мисливців, рибалок, шахтарів, рубачів дерева з богатых зглядів нагадують громадську організацію. І в инших країнах, в Італії, Норвегії, ми знаходимо подібні артілі (особливо артілі рибалок). Але з розвитком перетворюючого промислу, зі зміною характеру всього господарського життя, артіль тратить своє давнє значіне. Громада і організована на її зразок артіль уступають місце підприємству.

II. Підприємство ріжнить ся від громади і артіль тим, що схоплює лише одну сторону діяльності чоловіка, ту сторону діяльності яка відноситься до продукції в широкому розуміню слова (себто до діяльності в області сільського господарства, в перетворюючій промислі, торгівлі і транспорті). Всі инші

сторони життя не відносять ся до підприємства, відбувають ся поза ним — весь процес споживання (заспокоєне потреби в поживі, мешканню, забаві і т. д.) лишаєть ся в області домашнього господарства, родини, поза підприємством. Але в області родини і домашнього господарства лишаєть ся також вся діяльність, що має на меті заспокоєне власних потреб в самій родині, все те, що виготовлюєть ся для власного споживання, — до підприємства відносить ся лише продукція на иньшу ціль, для ринку, для обороту; підприємство ризикнеєть ся від громади тим, що воно осягає свої цілі **при помочі обміну**. Нарешті на чолі підприємства стоїть одна або кілька осіб, які кермують справою, відповідають за неї і мають з неї певну користь. Коли підприємство є особисте, на чолі його стоять окремі самостійні особи, коли воно колективне або гуртове, то учасники його лучають ся не з огляду на спільність походження або родинних звязей, як в громаді, а з **огляду на однакову ціль**, до якої вони змагають. Вони не були злучені уже давнійше, як в громаді або артілі, а самі злучили ся, уложили між собою умову для красивого осягнення певної цілі при помочі спільної роботи, при помочі злуки капіталу і праці, які має кождий з них.

Таким чинником підприємства бувають двох родів, **особисті і колективні**. В першій випадку на чолі підприємства стоїть одна особа, яка є певним господарем його, має всі користи з підприємства і відповідає за нього. В другій випадку власником підприємства є кілька осіб, вони ділять між себе зиски і спільно відповідають за нього.

III. Особисте і колективне підприємство. Особисте підприємство, його користи і хиби. Особисте підприємство характеризуєть ся тим, що **підприємець є провідником підприємства і одинокою особою яка одержує всю користь, весь зиск**. Коли власного капіталу не вистарчає, він позичає капітал від інших осіб, яким платить умовлений процент. Але лише він відповідає за підприємство, він один одержує зиск. Тому він дуже заінтересований в підприємстві. Від доброго провадження підприємства залежить матеріальне положенє підприємця, залежить його честь, його будучність. Рівночасно він нікому не

зобов'язаний здавати звіт; він сам має право почину, він може виступати швидко і рішучо.

Там, де не треба занадто великого капіталу, де підприємство не дуже складне, таке особисте підприємство — торговельне, фабричне, сільсько-господарське, виявляє всі свої добрі сторони. Але коли воно розширюється, доходить до певних границь, коли число робітень і відділів збішується, його користи вже значно зменшуються. »Хазяїське око«, яке давніше скрізь все бачило, заступає праця управителів; тут потрібний великий капітал, який значно перевищує засоби власника. Тоді виступають всі **некорисні** сторони підприємства: залежність його від життя і здоров'я власника. Випадкові обставини можуть викликати припинення підприємства, а разом з ним трапляється досвід, який набув власник, служба і робітники трапляють заробіток; або підприємство переходить на сина, який часто не надаєть ся до ведення справи.

Коллективні підприємства. Звідси виходить потреба колективних підприємств; в багатьох галузях продукції можуть розвиватися лише колективно підприємства т. зв. **товариство**. Воно є ніби збільшеним особистим підприємством; в нім лишаються всі його характеристичні прикмети. На чолі товариства стоїть кілька **осіб, які мають рівні права і в рівній мірі відповідають за підприємство**, як і особистий підприємець, відповідають всім своїм майном за зобов'язання товариства. Та інакше і бути не може. Лише обмежена відповідальність дає всім учасникам підприємств право доглядати за всіма справами товариства, скрізь мати рішучий голос. Саме такий догляд, такий постійний вплив на хід справ підприємства і існує в товаристві. Число учасників звичайно є велике, існування самого товариства залежить від осіб учасників, зі смертю або виступленням яких воно часто припиняється, всі справи рішаються одностайно.

Такі товариства повстають вже в середовічну добу, як родинні підприємства. Родинне майно поміщувалося в торговлі; спільники селилися в різних торговельних осередках, а це давало їм спроможу розширювати торговлю, давало спроможу краще знати місцеві ринки (почт і телеграфів тоді ще не було,

так що купувати і продавати товари треба було особисто), краще знати торгові звичаї і мита, дуже неоднакові в кожній місцевості. І тепер товариство розвивається найкраще там, де доростаючі сили беруть участь в підприємстві батька, і таким чином підприємство переживає людське життя і існує також при дальшому поколінні; або-ж там, де служачий, що багато літ робив в підприємстві, на якому воно часто тримається, стає співвласником, особливо, коли давний хазяїн старіє і сили його зменшують ся. В кождім разі товариство, даючи можливість розширити капітал (в порівнянні з особистим підприємством, розложити роботу між кількома рівноправними учасниками без того, щоби знайти управителів, рівночасно вимагає цілковитого довіря між співвласниками. Бо кождий невідповідний вчинок, кожде надужиття зі сторони одного співвласника відбивається на всіх інших; отже кождий з них відповідає цілим своїм майном за зобов'язання підприємства. Сим пояснюється, чому товариства легко розв'язують ся. Німецька статистика показує, що число таких товариств не зростає; що поки повстає певне число їх, але приблизно таке саме число перестає жити.

Командитові товариства (товариства на вірі). Поруч явного товариства, (дійсного товариства), ми знаходимо в середньовічній торгівлі також інші товариства. Купець, їдучи в далекі країни, бере з собою товари, що належать до інших осіб, або-ж грошовий капітал, який він дістає від цих осіб; по повероті купця зиск на певних підставинах ділиться між усіх учасників. Коли-ж подорож була нещаслива, коли корабель або товари загинули в наслідок бурі або нападу розбійників, були захоплені чужими властями, учасники втрачають капітал, який вони передали купцеві. Так повстали дві характеристичні особливості сеї форми підприємства. З одної сторони в підприємстві через свої капітали бере участь кілька осіб, а підприємство веде, закупає товари і продає їх одна особа — трактор або капітан, як він зветь ся в італійському праві. А з другої сторони особи, які доручили йому свій капітал, відповідають лише в межах свого капіталу; що найбільше, вони можуть втратити його.

З тих товариств, що повстали в середньовічній морській

торговлі (в Італії), розвинуло ся сучасне **командитове товариство**: воно має **явного спілняка** (або кілька явних спілників), який кермує всім підприємством і відповідає за нього своїм всім майном, і має одного або кілька таких спілників, вкладчиків, **командитистів**, які містять свій капітал, але не беруть **чинної участі в підприємстві**. Вони дістають певну частину зиску і поносять страти в **межах своєї вкладки до товариства** — лише за розміри вкладки обмежує ся відповідальність тихих спілників. Ця форма товариства дає можливість особам, які не хотять або не мають можности брати участь в підприємстві власною працею, обмежувати ся лише на вложені капітали, відповідаючи лише в певних межах за підприємства, в противенстві до всіх учасників дійсного товариства, відповідальність яких є необмежена і розтягаєть ся на все їх майно. Вкладчик не бере участі в рішанню справ і не може контролювати дійсних спілників, яким передає свій капітал.

Одначе тут вже нема сполученя в одній особі або в тих самих особах і провіднивах підприємства і особи, яка дістає з нього весь зиск, як се ми бачимо в особистім підприємстві кермує дійсний товариш, а зиск (і страти) ділять ся між ним і товаришами на вірі. Чим більшою є та частина капіталу, яка належить до товаришів на вірі, тим менше заінтересований в результатах підприємства дійсний товариш, що ним кермує, тим менше значіне має для нього розмір зиску підприємства або величина страти підприємства; тим меншою є його пильність і тим легше зникає звязь між веденем справи і одержуванем з нього користи. Справами кермують лише дійсні товариші, а зиски підуть переважно на користь інших товаришів на вірі.

IV. Акційні товариства. Коли дійсні товариства зовсім зникають, і все підприємство складаєть ся з самих товаришів на вірі, відповідальних лише в межах своєї вкладки, свого уділу, тоді повстає акційна спілка або товариство на уділах. Акційне товариство одержало свою назву від **акцій—уділів**, однакового розміру, з яких складаєть ся капітал підприємства (акційні капітали). Кожний учасник **ризикуює лише в межах вартости акції**; що найбільше він може стратити її. Від акції він дістає річно певний зиск (дивіденду), який залежить від ходу під

приємства; він може кожної хвилі вийти зі складу товариства, продавши свої акції, які обертають ся на ринку, як кожді товари. Поруч акційного капіталу часто існує ще **облігаційний** капітал. Потребуючи нових засобів, акційне товариство випускає довжні листи або облігації; власники сих довжних листів дістають наперед умовлений процент, незалежно від ходу підприємства. Такиа, зином власники довжних листів не є учасниками підприємства або його власниками, як акціонери, лише кредіторами товариства, які позичили йому свої гроші.

Акційні товариства в попередні віки. Акційні товариства повстають в XVII. ст. в області заокеанської торгівлі. Вони мали великі привілеї: мали виключне право торгівлі з певними країями, право будувати в кольоніях міста і кріпости, часом право бити монету, судити кольоністів, іменувати для них урядників.

Такі великі привілеї мали особливо східно-індійська нідерляндська компанія і східно-індійська компанія; се були ніби зовсім самостійні держави, незалежні від Нідерляндів і Англії. Одначе не зважаючи на ці широкі права, величезна більшість компаній ледви заговтали, давали дивіденду лише протягом кількох літ і скоро зупинили свою діяльність. Абат Морілле, що писав в половині XVIII. ст., каже, що 55 акційних товариств заснованих в лісних країнах Європи від 1600 року через лихе ведене справ мусіли звинути свою діяльність.

Тому в другій половині XVIII. ст. відношене до них було дуже відмовне. Адам Сміт думав, що вони не можуть існувати без монополю, себ то без виключного права торгівлі з тими чи іншими країями, значить, на його думку, вони не здатні до того, що виконують особисті підприємства або дійсні товариства. Причина сього лежить в тім, що більшість акціонерів не розуміє в ділі, а директори компанії не заінтересовані в добрім веденю справи, як се є в дійснім товаристві, де учасники його пильнують свого власного капіталу. Сим пояснюєть ся лихе господарство директорів: великі видатки, лихе виконуване своїх обовязків. Одначе Адам Сміт признає, що в деяких галузях господарства засноване таких компаній є корисне: се там, де чинности підприємства однородні, де вони роблять ся на під

ставі певних, наперед установлених приписів. Такий характер, на думку Сміта, мають банкові і асекураційні товариства, будова і удержуване каналів, будова водопроводів по містах.

Акційні товариства в XIX. ст. Дійсно, акційні товариства довгий час були ввіймковим явищем, їх засновували лише для здійснення особливо тяжких задач, які вимагали особливо великого капіталу. Ще в 20 рр. XIX. ст. навіть в Англії, де економічне жите розвивало ся скорше, ніж на континенті Європи, ми знаходимо акційну форму підприємства майже виключно в тих областях діяльності, про які згадував Адам Сміт. Банки і асекураційні товариства основують ся в акційній формі, для будови мостів і каналів повстають акційні товариства. Розмір акцій був завсїгда дуже значний, число учасників (акціонерів) дуже незначне. Навпаки, в другій половині XIX. ст. акційні товариства не лише в Англії але також на континенті Європи останніми часами навіть у нас, стають загально поширеною формою підприємства. І далеко виходить за межі тих областей господарства, які давав їм Адам Сміт і його наслідники. Тепер коло одной чверти цілого англійського капіталу містить ся в акційних товариствах.

Користи акційних товариств. Акційне товариство в наші часи захоплює в свої руки всі ті області промислу, торгоблі, кредиту, де підприємства не можуть заснувати одий або кілька капіталістів, де ціль можна осягнути лише тоді, коли з'єднаеть ся разом капітали цілої маси осіб. Кожному учасникови, що вкладає одну, часто дуже невелику частину свого майна, в спільну справу, акційне товариство дає дуже важні користи. Акціонер може дістати великий зиск при малім ризику і без особистої участі в підприємстві; він має можливість обрати участь з невеликими засобами в великих підприємствах; має спромогу кожної хвилі виступити з товариства, продавши свої акції. Даючи такі користи учасникам і полекшуючи злуку величезних капіталів, акційне товариство було протягом минулого столітя підоймою того незвичайного поступу в області техніки, який є незвичайно характеристичним саме для XIX. ст. Там, де примінене нових машин і двигунів, будова залізниць і каналів, засноване великих банків і асекураційних товариств мало би пе-

решкоди, з огляду на розмір потрібних капіталів і велики ризико, там акційне товариство промостило дорогу, усунуло питання про розходи і дало потрібний простір для почину талановитих людей.

Хиби їх організації. Таким чином акційна спілка швидко розвивається, її хиби не перешкаджають цьому. Тимчасом їх хиби дуже великі — вони виходять з самого характеру сеї форми підприємства, з її організації.

Акційне товариство має три органи: висшій орган — **загальні збори акціонерів**, далі дирекція, яку вибирають сі збори і яка є виконуючим органом і нарешті **надзираюча рада**, яка доглядає за діяльністю дирекції.

Теоретично господарем цього підприємства є акціонер, отже до них належать акційні капітали, вони заінтересовані у зисках підприємства. Але практика дуже мало відповідає сій теорії. Загальні збори акціонерів зовсім не «панують», не управляють, вони до цього зовсім нездалі. Вони збирають ся раз на рік для вибору дирекції і надзираючої ради, для перевірення звіту і білянсу, вони складають ся з осіб, зовсім незнайомих між собою, з осіб різних фахів суспільности. Загальні збори звичайно бувають нечисленно, виглядає так, що люди, які вложили свій капітал в підприємство, не лише не беруть участі у його веденню, але навіть не контролюють як слід тих, хто управляє сим капіталом. Дрібні акціонери занадто мало заінтересовані в підприємстві; дивіденда, яку дістають вони від акції, є для них лише незначно додатковим доходом до доходу від иншого підприємства, яке вони провадять самі, від особистого або дійсного товариства, від служби або свобідного фаху. Тому всі старання, щоби акціонери брали участь в загальних зборах в більшій числі, нідочого не ведуть. Тому загальні збори, які в теорії мусіли би виявляти волю учасників, стають порожною формальністю.

Що до надзираючої ради, яка в теорії мусить з поручення акціонерів контролювати дирекцію, в часі між загальними зборами, вона також не робить своєї роботи. До неї вибирають ся звичайно особи, заінтересовані в підприємстві — представники великих банків, які брали участь в засноваңю товариства,

вибирають ся часто свояки членів дирекції, і часто уся управа і догляд спочиває в руках одної або кількох родин, які старають ся недопустити до надзираючої ради сторонних осіб. Протягом багатьох-місяців надзираюча рада зовсім не збираєть ся і сходиться лише для розгляду звіту і білянсу перед загальними зборами. Досвід показує, що коли надходить небезпека для товариства, надзираючі ради звичайно нічого не роблять. Та й чи можуть вони взагалі що небудь робити, коли в Німеччині в 1901 році 70 осіб було членами надзираючих рад в 1184 товариствах, себто кождий з них пересічно займав сю посаду в 17 товариствах, були й такі, що рівночасно були членами надзираючої ради в 30—35 товариствах. А Морган, відомий фінансовий діяч в Сполучених Державах був в 1906 році членом дирекції або ради в 5-ти банках, в 50 залізничних товариствах, в трох корабельних підприємствах, 44 промислових товариствах.

Таким чином кінець кінцем се проваджене справ акціонерного товариства є в руках дирекції, яка розпоряджає всім без контролю, і від її діяльності, а не від загальних зборів, залежить доля підприємства. Вона є не виконуючим органом товариства, як каже теорія, а «самим товариством». Участь в товаристві полягає властиво в тім, що дирекції передаєть ся майно, щоби вона управляла ним і здобувала зиск. Одначе більша частина цього зиску іде в руки акціонерів, так що дирекція лише по часті заінтересована в наслідках своєї діяльності. Особливо зле для акціонерів стоїть справа, коли пануюча група (з неї вибираєть ся управу) заінтересована далеко більше в иншій підприємстві, яке конкурує з першим, і де вони вложили більше капіталу. Тоді для них кориснійше буває пожертвувати то товариство, в яке вони вложили менше капіталу. В такім випадку вони умисно будуть зле провадити се підприємство, від чого потерплять всі инші акціонери.

V. Кооперативне товариство. Суть кооперації, її форми. До новітших організацій, які розвинули ся доперва в половині XIX. ст. належать також кооперативні товариства або кооперації. Кооперація, в противенстві до всіх підприємств, які ми розглянули, є союзом **осіб**, а не капіталом; до того се союз **добровільний** — сим він ріжнить ся від ріжних банків, банків для

шляхти і т. д., які є становими організаціями; нарешті кооперація є союзом, що має в своїй підставі **рівність** всіх учасників.

Цілюю кооперації не є, як в акційній спілці, дійсного товариства і т. д., здобути зиску; вона має іншу ціль. В одних випадках кооперація має на меті сприяти кращим умовам **продукції** своїх членів, а в інших випадках зменшити їх видатки на домашнє **господарство**. — Кооперація з одної сторони старається підтримати ремісників, дрібних земельних власників; вона старається дати їм можливість користати з усіх вигод великого підприємства з ряду дрібних, де робітники є zarazом також підприємцями. Або-ж кооперація має на мені зменшити видатки споживання — дати дешевші предмети споживання, особливо для робітників і дрібних урядників, дати їм дешевше помешканє, полекшити їм асекурацію життя або маєтку. З відси повстають кооперації трох родів: **1) кредитові, 2) продукційні, 3) споживні** (гуртове набуванє товару і продаж його на подріб своїм членам), до яких прилучують ся будівельні і асекураційні кооперації. Продукції кооперації також ділять ся на: а) товариства для закупів, б) товариства для збуту, в) товариства продукційно - помічні (доставчуванє знарядів і машин), г) товариства продукційні в тіснім розуміню слова, які лучать всю продукцію; всі ці товариства можуть бути або рільничими або промисловими.

Цілі кооперації. В усіх сих випадках, чи полекшує кооперація продукцію, чи зменшує видатки домашнього господарства, вона робить се одним, характеристичним для неї способом — виключає, усуває певні елементи в господарському житю. Кредитова кооперація провадить боротьбу проти кредитового або лихварського капіталу; вона дає своїм членам дешвий і вигідний кредит, так що їх вже не може визискувати капітал. Товариство для закупів і споживне товариство усувають дрібного купця; вони набувають гуртом по дешевіи ціні різні предмети, потрібні для ремісників, насіне і штучні погної для рільників, споживні річи для робітників, і таким чином заощаджують весь той зиск, який довело ся би заплатити дрібному купцеві. Обминають купця також товариства для збуту, бо вони збувають вироби або продукти своїх членів безпосе-

редно споживачам, або безпосередно вивозять їх за границю. Нарешті продукційна кооперація в тісному розуміню сього слова, вигворюючи велике підприємство, де працюють і провадять сирову самі її члени, бореться проти промислового капіталіста, фабриканта, йде на користь кооперації робітників.

Продукційні товариства. Кооперативний рух почався з найтяжшої форми кооперації, з тих кооперацій, які мусіли бути вінцем діла, результатом многолітнього досвіду — з продукційних кооперацій в тісним розуміню сього слова. Сі кооперації мали на меті скасувати найману працю, повернути робітника в підприємця. У Франції і Англії появилися кооперативні робітні ювілерів, складачів, пекарів. Вони здійснюють, казав один французький письменник, ідеали свободи, рівності, братерства, які проголосила французька революція. Братерство виявлялося в тім, що всі брали участь в праці, рівність — в рівних правах учасників і свобода — в праві їх вибирати по своїй волі провідника підприємства. Однак сі кооперації були недовговічні: вони гинули через брак капіталу, брак збуту, брак торговельних відомостей у учасників підприємства, нарешті через брак кариности. На скількиж продукційні товариства не загинули, вони змінювали своїй характер. Вони ставили підприємства, дуже далекими від кооперації: поруч небогатых власників підприємства, давнійше кооператорів, до яких належав капітал і які провадили підприємство, були в ній численно наймані робітники; сі робітники не були членами товариства, лише звичайними робітниками, як і в кождім иншій підприємстві.

Споживні товариства. Далекі краями показалися кооперації другого роду — **споживні товариства**. Початок споживним товариствам зроблено в Англії: в 1844 р. 28 ткачів міста Рочдель, виспекшувані місцевими купцями, рішили для зменшення своїх видатків заснувати кооперативну крамницю. Вони зібрали між собою невелику суму грошей, наняли номешкане, купили невеликий запас товарів і взяли ся до нового діла. Від самого початку сі «чесні рочдельські ніоніри», як їх потім почали називати, встановили ті прінципи своєї діяльности, завдяки яким англійська кооперація так пишню розвинула ся. Сі прінципи такі: товари продають ся лише за **готіві гроші**, бо прода-

жа на кредит позбавляє кооперацію потрібного оборотного капіталу і веде її до загину. Далі, товари продають ся по гуртовій, але по звичайній ціні; нарешті різниця між гуртовими і звичайними цінами розділюєть ся при кінці року між учасників, але не відповідно до числа уділів, лише відповідно до величини покупок. Продажа по звичайних цінах показала ся дуже добрим способом для нагромадження заощаджень; а розділ зиску відповідно до величини покупок змушував кожного робити всі свої закупа в споживній крамниці, бо коли-б зиск розділював ся відповідно до числа уділів, тоді учасники могли б нічого не купувати в своїй крамниці і всеж мати дохід від уділу.

З маленької крамниці рочдельських піонерів повстала та блискуча будова англійської кооперації, яку ми знаходимо там тепер. В 1907 р. було в Англії понад 100 споживних товариств, які числили $2\frac{1}{2}$ мільона членів; коли допустити, що число заінтересованих осіб виносить $8\frac{1}{2}$ мільонів, ми будемо мати, що споживча кооперація охоплює п'яту частину цілого англійського населення. За час свого 50-літнього існування ці товариства заощадили своїм членам коло $4\frac{1}{2}$ мільярда корон. Вони почали крім продажу товарів займатися ще й иншими справами: почали будувати доми для своїх членів; з таких домів, куплених «при помочи їдження», себ то із зисків від покупок, в деяких містах повстали цілі «кооперативні улиці».

Товариства для гуртового закупа товарів. Далі повстали кооперативні товариства для гуртового закупа товарів які мають на меті доставити товари поодиноким споживчим товариствам, купуючи їх в великій кількості з перших рук. Тепер такі товариства мають свої великі торговельні контори, свої пароходи, свій власний банк свої плянтації чаю на острові Цейлоні і т. д., вони лучать окремі споживні товариства в окрему цілість.

Але розвиток не спинив ся на сїм. Як при поодиноких товариствах, так і при товариствах для гуртового закупа товарів, заведено робітні і фабрики, які доставляють коопераціям потрібні для них товари. Тим чином удало ся з'організувати також продукцію, лише не безпосередно, як се спочатку думали зробити продукційні кооперації, про які ми вже згадували

висше, а на ґрунті **організованого споживаня**. Промислові підприємства, які засновують споживні товариства, виробляють предмети не для ринку, а безпосередно для споживачів; вони усувають не лише купців, як се робить споживне товариство, але також підприємців.

Сільсько-господарські товариства. Новішим родом кооперативних операцій є сільсько-господарські товариства. Найважнішим явищем в області розвитку сільського господарства в останній чвертині XIX. ст. безперечно є поширене серед сільського населення думки про кооперативну організацію. Се населене, про яке досі думали, що воно є дуже нерухливе і не любить нових думок, починає розуміти спільність своїх інтересів, починає розуміти, що лише спільними силами можна бороти ся за краще життя. І дійсно скрізь по всій Європі, особливо в останні два десятиліття, ми бачимо величезний, просто великанський зріст сільсько-господарських товариств. Вони повстають кожного року тисячами, сполучують мільйони господарств і десятки мільйонів сільсько-господарського населення, роблять многомільярдні обороти.

Так наприклад в Німеччині є тепер 22 тисячі кооперативних сільсько-господарських товариств, які числять кого двох мільйонів членів; їх річний оборот виносить коло ляти мільйонів корон. Ще далі пішла Данія, яку слушно називають »перлиною сільсько-господарської кооперації«; там майже нема господарств, або сільсько-господарських підприємств, які не належали б до кооперативної організації. У Французів також сільсько-господарські кооперації розвивають ся добре. Кождий знає, що остатніми десятиліттями в Галичині а останніми роками на Україні російській кооперації теж дуже зростають.

Кооперативна організація продукційного споживаня. Почавши з організації сільсько-господарського кредиту, кооперація дістала ся потім і в інші області сільського господарства. Насамперед вона дістала ся в області закупна, потрібних в сільським господарстві предметів — штучного погною, корму для худоби, насіння знарядів і машин. Се **кооперативна організація продукційного споживаня**. Давнійше дуже тяжко було достарчувати селянським масам всі її частини сільсько-господарсько

го капіталу. Сі предмети доходили до споживачів не інакше, як через руки багатьох посередників, які достарчували населенню продукти лихого якості, підроблені і за незвичайно дорогу ціну. Поодинокі сільські господарі не могли дістати доброго товару і впливати на ціни. Але се змогли зробити, коли злучилися в кооперативні товариства. Сі товариства усувають посередників і мають змогу купувати по дешевій ціні добрий і не підроблений товар.

Кооперація для збуту і для перерібки сільсько-господарських продуктів. Рівночасно з товариствами для закупна швидко зростають кооперації для збуту і для перерібки сільсько-господарських продуктів. Існують кооперації для збуту молока, яєць, збіжжя, свіжих овочів. Ще більшу вагу мають ті кооперативні організації, які збувають не сирі, але перероблені продукти; вони засновують для сеї цілі кооперативні молочарні, винниці, товариства для виробу консервів з овочів і т. д. В сім випадку вже сама продукція має кооперативний характер хоч підприємство і не належить до робітників, які в тім працюють (сим воно різниться від продукційних кооперацій). Навприклад, в малесенькій Данії в 1904 р. було 700 кооперативних товариств для збуту яєць, а число молочарень перевищувало тисячу, себ то кожда громада мала кооперативну молочарню. Сі товариства, які при виробленю масла уживають найкрасших машин, лучать ся в три могутні союзи, які тримають в своїх руках майже весь вивіз данського масла за границю. Так само в Німеччині, хоч там кооперативні молочарні існують ще дуже не довго, вони вже починають брати верх над приватними підприємствами сього рода: в 1906 р. в Прусах кооперативні молочарні виносили 60% згального числа, в Віртемберзі 80%. В Росії, в західнім Сибірі в 1908 р. числило ся коло 800 кооперативних молочарень з 120 тисячами членів; коло 19% сибірського масла виробляється в кооперативних молочарнях. Треба ще зауважати, що скрізь сільсько-господарська кооперація широко захоплює дрібні і середні верстви селян: у Франції, в Бельгії і Італії в молочарнях на кожного члена припадає пересічно 2—3 корови, себ то учасниками є дрібні сільські господарства.

Як велике є народно-господарське значіне таких кооперацій, можна бачити з отсих цифр. Досліди в Англії виказали, що з 24 сотиків, які платить споживач за овочі, продуцент дістає лише 4 сотики; за фунт масла селяни дістають коло корони, а покущі платять за нього по 2 корони; ціла ся ріжниця між гуртовою а звичайною ціною іде в кишені посередників — купців. Власне сі страти споживачів усуває кооперація для збуту продуктів.

Ріжницї між сільсько-господарськими і промисловими коопераціями. Такий швидкий зріст сільсько-господарської кооперації і до того в той час, коли кооперативні товариства в області неретворюючого промислу не прищеплюють ся — очевидно не є випадковим. Очевидно, в області сільського господарства існує потреба кооперативної організації, очевидно в сьому напрямі існує основна ріжниця між сільським господарством і ремісничою продукцією.

Сомбарт вказує на ту обставину, що в області ремісла користи, які дає кооперативне сполучене, не виступають так виразно, як в сільським господарстві. »Дрібний сільський господар, що купує насіне і погної не у купця, а від товариства за пів ціни, продає молоко при помочі кооперативної молочарні на таких самих корисних і вигідних для нього умовах, як се робить його сусід, великий земельний власник, має далеко більшу користь з участі в кооперативнім товаристві, ніж ремісник, який і перше купував сирий матеріял на гурт на відносно добрих умовах і виробі якого, коли їх виставити в кооперативнім складі, ще не можуть вважати ся за продані. Далі, продукти, що виробляють ся в сільським господарстві, мають однородний характер, і тому далеко більше надають ся для спільного набування і збуту, ніж сирий матеріял і виробі в області ремісла. Кождий фунт насіня або погноїв певної сорти має такий самий характер, як і другий фунт: пшпаки, дерево або скіра, яке обробляє ремісник, зовсім не однакові; кожда дошка, кожда окрема скіра ріжнить ся від иншої. З приводу молока, яке виробляє кооперація, особливо коли молоко оплачуєть ся на вагу, не можуть повстати такі суперечки, як з приводу неоднаковости меблів або обуви що до якості».

Всі ці обставини впливають одначе з одної основної різниці між сільським господарством і дрібним перетворюючим промислом. Вона полягає в тім, що сільське господарство, незалежно від того, чи буде се велике, чи дрібне підприємство, завсїгди продукує, як і фабрика, масові продукти для масового збуту. Вона працює для широкого ринку, ціни продуктів устанавлюєть ся на світовім ринку. Інакше стоїть справа з реміслом і з домашнім примусом: їх продукція має індивідуальний характер, залежить від зручності поодикого ремісника і від вимог того, хто робить у него замовлення. Працюючи для певного круга осіб, ремісник бачить в иншій реміснику свого конкурента. Ремісники, яким робота йде добре, не потребують кооперації, а тим ремісникам, яким є зле, вони не мають підстави помагати, бо се їх конкуренти. Тимчасом ці нещасливі ремісники самі не мають спромоги допомогти собі, не мають потрібних засобів для отвореня здатної до розвитку кооперації. В тім проявляєть ся ще друга причина того, чому промислові кооперації не розвивають ся, друга різниця між реміслом і сільським господарством. Дрібне селянське господарство є цілком здатним до життя елементом в сучаснім господарстві, його не витісняє велика продукція. Кооперація лише скріплює його положене; ідея кооперації в гриложеню до сільського господарства є не менше великим відкритєм, ніж нові способи продукції. Навпаки ремесло в більшості випадків є перестарілою формою промислу, який витісняє фабрика і кооперація не може його підтримати; вона не може зробити здатними до життя всі ті елементи в області ремісла, які не знаходять собі заробітку і яких є занадто багато в порівнаню з існуючим попитом на їх вироби.

VI. Державні і міські підприємства. Адам Сміт відносив ся відмовно до акційних товариств з тої причини, що ся форма гуртового підприємства по своїй організації наближаєть ся до державного підприємства, себ то до такого підприємства, яке провадить ся в інтересах державного скарбу при помочи урядників. Коли в ті часи уважали за нездалі ті підприємства, які лише наближають ся своїм характером до публичних підприємств (державних, міських і т. д.), то тим більше уважали

за нездалі самі сі публичні підприємства. »Урядник є владним, казав один видатний англійський державний діяч в кінці ХVІІІ ст., бо він не заінтересований в наслідках справ; тому державне підприємство завсїгди дає гірші наслідки, ніж таке саме приватне підприємство; догляд за їх діяльністю зі сторони парламенту або мігістратів ні до чого не веде».

Але вже Джон Стюарт Міль, відомий англійський економіст і письменник, який тримав ся поглядів Адама Сміта, не признав в певних випадках потреби державних і міських підприємств — міські газівні, водопроводи, державні залізниці. Бувають випадки, коли певна галузь продукції, наприклад освітлення міста або залізниці, знаходять ся в руках небогатыох підприємців, які мають концесію на веденє таких підприємств. Вони роблять між собою умову і таким способом підвищують ціну; в такому випадку кращим є монополь держави або міста, ніж монополь приватних осіб, бо тоді зиск йде до скарбу або до каси міста, себто витрачуєть ся в інтересах всього населеня.

Але є ще инший випадок, коли публичні підприємства є потрібні — там, де мова йде про підприємства, що мають загальну користь на цілі: достарчуване здорового мяса і т. д. Бажаючі дати населеню ті або инші продукти по дешевій ціні, доступні для низших клас населеня, наприклад установлюючи дешеву плату за уживанє газового світла, за їзду залізницею і т. д., держава або місто можуть в противенстві до приватних підприємств, зректи ся зиску і покривати лише видатки на веденє справи. Коли до сього ще додати, що урядники, принайменше на заходї, тепер вже не такі, як вони були 100 літ тому — то стане зовсім зрозумілим той розвиток державних, особливо міських (комунальних) підприємств, який ми бачимо в останні десятилітєя.

Державні підприємства. Тепер в руках держави скрізь є виріб монети, почта і телеграфи, а звичайно (в Англії і Америці сього нема) ще й залізниці. Сї підприємства є монополем держави і провадять ся звичайно таким способом, щоби покривали ся лише видатки. Одначе залізниці, в Прусах наприклад, дають тепер коло 800 мільонів корон річно чи-

стого зиску. Ми знаходимо також інші державні монополії: в Росії існує монополія на виріб і продаж спирту, у Франції і Австрії — тютюн; але се вж ескарбові монополії, себто їх введено не для усунення приватних підприємств, не для того, щоби населене мало красні і дешевші продукти, а лише для того, щоби державний скарб мав можливо більші доходи.

Міські підприємства. Далекo більше від державних поширені міські, або муніципальні підприємства. Тут розвиток ішов послідовно, від заспокоєня одних, найбільше пекучих потреб, до других, що стояли на другім місці. Найскорше появляють ся міські водопроводи (в Англії вже в першій половині XIX ст.), себто місто бере в свої руки заспокоєне найважнійшої потреби не лише поодинокого чоловіка, але цілого населеня. Далі, воно достарчує здорове м'ясо — заводить міські біїниці (різниці) і ятки для продажі м'яса. Ще пізнійше заводять ся міські підприємства для освітленя міста (з початку газ, а потім електричність) і будують трамваї. Нарешті останніми роками міста починають брати на себе обовязок достарчувати населеню пожити, заводять пекарні, продають молоко, грибу і т. д.

Ось як говорить про діяльність сучасних англійських міст в області міських підприємств один дослідник англійської самоуправи. «Місто дає всім своїм мешканцям чисту воду, воно освітлює улиці і доми мешканців, опалює газозу кухню горожанина, порушує його вінду і дає йому телефон. Воно возить його головними улицями до магістрату, де горожан бере участь в міській управі, возить його до міської лазні, міського музею, до міських парків, воно навіть пере його біле. Коли вмирає мешканець міста, місто ховає його на міськiм кладовищу і ставить на його могилі на бажане його родичів або звичайній хрест, або розкішний пам'ятник».

Які причини викликали заведене міських підприємств? Заведене міських підприємств скрізь викликали ті самі причини. З одної сторони приватні спілки, що мали концесії, або бороли ся між собою, або робили між собою умову ділити місто на часті і підвисшувати ціни за воду, за газ і т. д. При сьому бували численні процеси між містом і приватними спілками з приводу прав, які мають спілки. Особливо відомою є т. зв. боротьба між газом і електричністю, коли спілки для достарчува-

ня газу противили ся заведеню електричності, бо казали, що освітлене є їх виключним правом. Рівночасно приватні підприємства не робили ніяких технічних поліпшень, не дбали наприклад про розвиток трамваєвого руху, не робили потрібних направ, не збільшували числа вагонів і т. д. В усіх сих випадках міста почали викупувати приватні підприємства, і наслідки показали ся добрі. Старе обвинувачене публичних підприємств, що вони мало рухливі, не потвердили ся. Так само хибною показала ся думка, що вони не будуть робити потрібних поліпшень. Коли в одних випадках міста викупували приватні підприємства, які вже існували давнійше, в других випадках вони заводили зовсім нові підприємства в таких областях господарства, куди не важили ся іти приватні товариства; так се було наприклад при запровадженю електричного освітлення.

РОЗДІЛ VII.

ЗАГАЛЬНІ УМОВИ ПРОДУКЦІЇ.

I. Цехи і біржі. Коли підприємство виділюєть ся з громадської організації господарства, вплив громади в області продукції не припиняєть ся. Продукція відділила ся від споживання, її провадять учасники підприємства на своє ризико; громада не бере в ній участи і не користує з її зисків. Та все-ж громада установає умови продукції; кожде підприємство мусить підлягати тим приписам, які виробить громада. Таким чином почин окремого підприємства або підприємців в гуртовім підприємстві є обмежений. Поодинокий сільський господар, ремісник, купець мусять підлягати певним приписам.

Сільська громада ще в середні віки і потім аж до кінця XVIII. ст. установає, які ростины має кождий селянин обробляти і в яким порядку; вона призначає час для сівби і жнив, виробляє приписи для уживання пасовиск, ліса іт. д. Так само ремісничі цехи в середні віки регульовали спосіб продукції з технічного і економічного погляду. Кождий ремісник виробляв свої вироби самостійно, при помочи своїх знарядів і інструментів; він сам збував свій продукт споживаючи на своє ризико. Але все се робило ся з певними обмеженнями. Цех наказував, я-

кого матеріалу мусить кождей ремісник уживати, якого розміру і ваги він мусить виробляти продукти. Цех установляв ціну, низше якої ремісник не міг продавати свій товар, щоби не робити конкуренції своїм товаришам. Цех обмежував число учеників і підмайстрів, яких міг тримати кождей майстер, щоби не допустити таким чином до повстання великих підприємств. В торгівлі цехови відповідала **біржа** (гільда), в склад якої входили в середні віки купці кожної місцевости. І тут кождей купець купував і продавав товар самостійно. Але біржа уставляла умови для торговельної діяльности кожного купця. Біржа установляла якість і скількість товарів, спосіб закупки і продажі, установляла ціну, якої мусіли тримати ся всі члени біржі.

Державне управлене продукції. Богато з сих організацій, які обмежувачи діяльність кожного окремого підприємства, дійшло аж до кінця XVIII. і початку XIX. ст. Одначе по своїй суті і самі організації і заходи, які обмежували діяльність підприємств, поступенно значно змінили свій характер. В XVII. — XVIII. ст. ці заходи виходили вже не від союзів, до яких належав підприємець, а від привительства: се вже було не громадське, а **державне управлене** продукції. Коли почали повставати нові форми промислу — домашний промисл і фабричний, — то підприємці, гуртівники і власники фабрик вже не належали до цехів, і їх діяльність управлювала сама держава. Так само держава виробляла приписи для діяльности великих торговельних підприємств. Нарешті держава почала втручати ся до цехового ремесла і сільського господарства.

Привілейовані фабрики і торговельні підприємства. Державне управлене господарського життя йшло в різних напрямках. Наприклад не кождей міг завести фабрику, на се він мусів дістати окремий привілей, в яким були означені права власника. Він міг виробляти лише певні продукти і то певної якости або в певній скількості, мусів навчати певне число робітників. Він мав окремі полекші, бо держава давала йому позичку або будинки для фабрики. Мало того, ніхто инший не міг виробляти тих самих товарів. Монопольний характер мали також заокеанські акційні товариства XVII. — XVIII. ст.; наприклад правителство Нідерляндів лише східно-індійській компа-

пії дало право торгувати з Індією і всіма країнами на схід від рога Доброї Надії. В Росії, за царювання Єлесавети повстав цілий ряд торговельних спілок — перська, каспійська, для торгівлі з Хівною і Бухарою, царгородська для торгівлі з Туреччиною; всі вони мали виключне право торгувати з відповідними країнами.

Правительство означило також спосіб продукції. Наприклад у Франції за часів міністра Кольбера правительство означувало, якої довжини і ширини мають бути матерії з вовни, якої ваги мають бути шовкові панчохи мужеські і жіночі. Втручуване держави доходило до того, що правительство змушувало купців купувати товари, які виробляли державні і приватні фабрики в даній місцевості, коли купці могли купувати ті самі товари в інших місцях далеко дешевше, або коли вони не знаходили покупців для сих товарів, правительство змушувало також населене носити певні матерії, щоби новозасновані фабрики мали збут, змушувало ховати небіщиків в убраню з вовни.

Рівночасно існували далі ремісничі цехи, які дуже обмежували доступ до себе, і разом бороли ся за своєї привілеї. Наприклад в Прусах столяр не мав права уживати при виробі меблів заліза, бо се було привілеєм другого цеху, коваль не міг виробляти потрібних йому цвяхів, а пекар не мав печі тісточок. Цехи провадили ностійну боротьбу з великою продукцією, наприклад з фабриками, які почали виробляти рукавички або капелюхи з вовни — отже виріб предметів з вовни був привілеєм окремого цеху. Таким чином сі привілеї перешкаджали всякому поліпшеню техніки, всяким новинам в області продукції.

II. Свобідна конкуренція. Всі сі обмеження вже з кінцем XVII і на початку XVIII ст. почали викликати протести. Новий напрям економічної науки почав вимагати усунення всякого втручування, допущення свободної конкуренції. Потрібна цілковита економічна свобода, скасоване всяких обмежень, привілеїв і монополій, бо вони дають сильнішим власть над слабшими. Кожде втручуване держави або непотрібне, бо жите само витворює природний порядок, або воно шкідливе, коли має на увазі змінювати сей природний порядок. Законодатне

управильнене господарського життя — так учили фізіократи, є гнетом, воно нічим не різниться від убійства або навіть від державної зради. Сього погляду тримався великий поборник свободної конкуренції Адам Сміт. Його твір «Про богатства народів», що появився в 1776 р., цілковито перенятий тою думкою, що для загального добробуту найкраще дати кождому спромогу робити свої інтереси бо **кождий чоловік, змагаючи до досягнення особистої користі, рівночасно вибирає таку дорогу, яка є найкориснішою для всього населення.** В сьім випадку повстає конкуренція між усіма, хто витворює або збуває той чи инший товар, повстає та боротьба, яка змушує кожного можливо дешевше і краще витворювати і збувати свій товар, а се дуже добре забезпечує інтереси суспільности.

Під впливом ідей фізіократів і Адама Сміта від початку XVIII ст. скрізь, в одних країнах скорше, в других пізнійше, зникає втручання держави. Ще більше ніж торгівля потребував свободи великий промисл: при існуванню приписів про число челядників, про те, скільки можна виробляти товарів і т. д. він зовсім не мігби розвивати ся.

В чім виявляється економічна свобода? Система свободної конкуренції або економічної свободи виявляється в існуванні цілого ряду свобод, які всім і кождому забезпечують можливість працювати в області економічного життя по своїй волі. 1). Свобідна конкуренція виявляється в свободі вибирати занятя; кождий має право вибирати занятя, яке схоче, який схоче промисл, який схоче фах, відповідно до свого уподобання. Існують деякі віїмки, коли треба мати дозвіл (концесію) для того, чи иншого промислу, наприклад потрібна концесія на аптику, шинок і т. д. 2). **Свобода руху.** Кожний має право жити де схоче, кождий має право їздити з одного місця в друге без всяких перешкод. 3). **Свобода продукції** В наші часи кождий може виробляти річи, які схоче; існують лише деякі обмеження, щоби запобігти підроблюванню продуктів. 4). **Свобода заключування умов.** Кожний має право продавати товари, наймати робітників і т. д. на підставі добровільної умови; як віїмок лише міста мають право установлювати ціни на деякі річи споживання. Не є віїмком установлене такси на такі товари, яких продукція допускається лише на підставі концесій,

які видають ся в обмеженій скількості; такою є такса апти-каря, такса нотаріяльна і т. д.

Вплив свободної конкуренції. Конкуренція має велике значіне для розвитку господарського життя. Вона робить дари природи доступними для всіх і кожного, дає споживачам добрі і дешеві товари, — казали економісти першої половини ХІХ ст. Хто відкидає конкуренцію, каже Міль, той не хоче бути таким шльним і зручним, як кожній инший конкурент. Дійсно конкуренція збільшує енергію кожного, його працю, його відповідальність: атже наслідки залежать виключно від нього самого, і він стараєть ся осягнути ціль скорше і красше, ніж инший, з якими йому доводить ся конкурувати. Конкуренція се батіг, який підганяє кожного, конкуренція сприяє розвиткові техніки, великої продукції, найкрасшої організації підприємства.

Відемні сторони конкуренції. Одначе незабаром економісти почали звертати увагу також на відемні сторони свободної конкуренції. Вони слушно вказували, що конкуренція, се боротьба на жите і на смерть, в якій сильніші нищать слабших. Особливо різко кидало ся в очи, що велика продукція виширає дрібну, що фабрика нищить ремесла. Французський письменник Люї Блян вказує на те, що конкуренція означає дешевість, але »дешевість, се та ломака, якою богатий продуцент побиває убогого; дешевість, се та засідка, в яку спритний спекулянт заманює працюючого дрібного витворця; дешевість, се вирок смерти для фабриканта, який не має спромоги купити дорогої машини, якої уживає його конкурент«. Се очевидно сумні, але конечні наслідки конкуренції, і коли вони руйнують поодиноких людей, то з народно-господарського погляду їх ледво чи можна назвати відемними; від такої боротьби, в якій велика продукція побиває дрібну, підприємства недосконалі припиняють свою діяльність, людськість як цілість виграє, а не тратить.

Але деякі письменники ідуть ще далі: Конкуренція вбиває конкуренцію, кажуть вони, і веде кінець кінцем до монополію, дешевість веде до дорожнечі. Кожний капіталіст, каже Марс, убиває богатьох капіталістів, і таким чином природний хід розвитку веде до з'осередження капіталів в небогатьох ру-

ках. При свободній конкуренції мусить бути одно з двох. Або найсильніші капіталісти перемагають всіх інших; або суперники роблять між собою угоду — замість війни приходить договір, союз і тоді конкуренція також зникає. Дійсно, оста німи десятиліттями повстали такі союзи, але вони лише обмежили свободну конкуренцію, а не знищили її.

III. Організації підприємців. Змагане до усунення безпощадної боротьби привело до повстання союзів підприємців. Ці союзи мають різні форми. Або се бувають тимчасові злуки, умови купців, щоби підняти ціни на який небудь товар, закупивши всі запаси його — такі союзи звать ся **корнерами** або **рінгами**. Вони були відомі також в попередні століття і особливо уживали ся при скуповуваню збіжа. Навпаки, т. зв. **конвєнції** вже мають промисловий характер, але вони відносять ся лише до менше важних справ в діяльності підприємства; вони установлюють, який опуст можуть робити фабриканти певної галузі продукції, на який час вони можуть кредитувати товари і т. д. Далеко далі ідуть організації, які звать ся **синдікатами** або **картелями**; вони обмежують до певної міри самостійність учасників в **області збуту**; синдікати — се явища новійшої доби господарського життя. Бажаючи зменшити конкуренцію, синдікати або означують ціни на товари, які продають їх члени-підприємці, або установляють розмір продукції кожного підприємця, щоби запобічи надпродукції і зниженю цін, або розділяють між собою області для збуту товарів. Нарешті вони йдуть ще далі — скупляють збут в одних руках; вся продукція учасників синдікату йде до центрального бюра продажі, так що поодинокі підприємства зовсім не мають права збуту.

Коли нарешті робить ся останній крок, коли поодинокі підприємці тратять свою самостійність не лише в області збуту, але також в області **продукції** тоді повстає **трєст**. В трєсті всі поодинокі підприємства зливають ся в одно величезне, спільне підприємство. Поодиноких підприємців нема, вони стають ніби акціонерами одного великого підприємства, з якого одержують дивіденду відповідну до величини вложеного капіталу.

Який характер і які цілі мають союзи підприємців? Спочатку синдікати мали на увазі бороти ся про н надпродукції,

проти різких хитань цін. Вони робили важні технічні поліпшення, закупаючи фабрики, вони часто вибирали лише найкращі а решту закривали. Але з часом усунене надпродукції зробило ся з ціли засобом, знярядом до здобуття найбільшого зиску. Синдікати зробили ся свого рода товариствами для асекурації зиску, почали старати ся коли не підвищити існуючий зиск, то принайменше закріпити його. Синдікати і трести найкраще розвивають ся в тих галузях продукції, де існує велике число великих підприємств, переважно в формі акціонерних спілок. З невеликих, слабоньких організацій вони дуже швидко перетворили ся в величезні, всесильні організації, яких капітал часто виносить мільярди корон.

Особливо сильними є трести; вони повстали в Сполучених Державах північної Америки. Як показують обчислення, вони тримають в своїх руках від третини до половини всеї продукції Сполучених Держав. Трести перевели там принцип монополію: 70—90 процент продукції даної галузи промислу часто належить до одного тресту (наприклад: нафтовий трест, сталевий трест, цукровий трест). Деякі трести скуплюють в собі навіть всю продукцію. Правительство бореть ся проти цих нових монопольних організацій, але нічого не може зробити.

IV. Інші союзи. Одначе союзи підприємств, се лише один, хоч і найбільше характеристичний з того загального напрямку, який проявляєт ся в новійшій часи в розвитку господарського життя. Коли перше дві третини XIX. ст. були добою свободної конкуренції, то при кінці XIX. ст. починаєт ся нова доба — **доба союзів.**

До давнійших свобод — свободи руху і вибору занять, свободи договору і продукції, прилучила ся нова свобода — свобода союзів. Вона дала спромогу повстати союзам підприємців (синдікатам) і заводовим організаціям робітників (тредуніонам) для поліпшення умов праці. Далі, свобода союзів зробила можливим розвиток акційних підприємств і товариств. Давнійше для заснованя їх треба було мати окремий дозвіл від влади, тепер вистарчає лише заявити про заложене організації і післати її статут.

Ріжниця між сучасними союзами і середновічними. Суча-

сні союзи дуже рiзнять ся вiд союзiв давних часiв, вiд середновiчних цехiв i бiрж. Давнiйше до союзу кожний був зобов'язаний належати, iнакше вiн не мав права займатися тим, чи иншим промислом; тепер кожний може вступати, або не вступати до союзу. Давнiйше вiн був членом одного певного союзу, в межах якого минало цiле його жите; тепер вiн може бути рiвночасно членом кiлькох органiзацiй. Таким чином давнiйше органiзацiя захоплювала всього чоловіка в усiх напрямках, тепер вiн належить до кожного товариства лише певною стороною своїх iнтересiв, навіть певною частиною свого майна (в акцiйним товариствi). Нарештi давнiйше союз мав монополі, вiн мав певні, виiмкові привілеї. Тепер може iснувати цiлий ряд однакових союзiв, якi конкурують мiж собою; сi союзи не мають нiяких привілеїв i поруч них iснують поодинокi особи, якi займають ся тим самим промислом, але не належать до союзу (робiтники, що не беруть участі в заводовiм товариствi, фабриканти, що не належать до синдикату або тресту).

Одначе в дiйсности вiд сеї широкої економiчної свободи iснують значні виiмки. З одної сторони держава упрямильное договiр мiж підприємцями i робiтниками. Вона установляє умови працi жiнок i малолiтних на фабриках, стосiб видавання заробiтної плати, в рiзних країнах установлено також, як довго може тягти ся робочий день дорослих муштин. Таким чином для оборони слабших обмежено свободу договору. А з другої сторони рiзні союзи добили ся фактичного монополію, потрапили усунути всяку конкуренцiю; особливо, як се ми бачили, синдикати i трести. Там, де їм пощастило злучити бiльшу частину підприємств даної галузи продукцiї, вони зробили ся монополіними органiзацiями; одначе досi так є лише в Америцi.

РОЗДІЛ VIII.

ВЕЛИКА І ДРІБНА ПРОДУКЦІЯ.

I. Велика i дрібна продукція в промислі. Характеристичною особливiстю сучасного економiчного розвитку в області промислу є те, що фабричний промисл випирає ремесла i до-

машини промисли. Найважнішою перевагою великої продукції в порівнянню з дрібною є уживане різних двигунів і робочих машин. Дрібні промисли з них не можуть користати. В один час покладали ся великі надії на поширене невеликих двигунів — газових, нафтових, а особливо електричних, доступних для ремісників. Одначе тут забули, що двигунова сила коштує тим дорожше, чим в меншій мірі вона уживається. Ще гірше стоїть справа з робочими машинами. Звідки візьме ремісник потрібні засоби для закупна тих численних і дорогих машин, які тепер уживається не лише в прядільній і ткацькій продукції, але також на фабриках черевиків, меблів і інших? Де він знайде поміщене для цих машин, як він може їх використати відповідним способом? Атже уживане машини дає користь лиш тоді, коли вона безпереривно працює в продукції. Тимчасом се можливе лише тоді, коли при машині є багато робітників, коли вона має відповідну скількість матеріялу, себто при продукції на великі розміри. Сучасні винаходи швидко йдуть один за другим, і пересічно життя машини тягнеть ся 10—15, часом ще менше літ. Велике підприємство числить ся з сим, воно постійно слідить за новими поліпшеннями, часом удержує для сього цілі лабораторії, в яких роблять досвіди. Але як може все се робити власник невеликої робітні?

В тім, що дрібна продукція не може уживати машин і двигунів мусять користати з ручної праці там, де фабрика уживає машини, полягає головна причина загину дрібної продукції: вона не може виробляти річч так дешево, як се робить ся в великих підприємствах. Та крім сього велика продукція має ще інші користи. 1). Вона на кращих умовах закуповує си-

За кого думаєте, сли сьміло спитати? — сказав Гейза. рий матеріял, бо купує на гурт і з перших рук і тому платить дешевше. 2). Вона переводить ширший поділ праці, бо при великій предукції є можливість вилучувати окремі чинности і доручувати кожду з них найвідповіднішому робітникови, тримати окремих фаховців. 3). Вона має кращі робочі сили, бо велике підприємство може більше платити їм, дає їм кращі умови праці (в просторих, добре освітлених помешченнях), дає їм надію на аванс. 4). Вона краще використовує відпадки, які лишаються ся в продукції. 5). Вона має кращу організацію

збуту, має спромогу робити великі видатки на оголошення; деякі підприємства, наприклад фабрики автомобілів, тепер можуть повстати лише в формі великої продукції, бо вже при заплануванні їх треба видати десятки тисяч корон на оголошення.

З цих причин велика продукція не лише виробляє дешевше і краще, ніж дрібна, але в багатьох випадках дрібна продукція по prostu не може зробити того, що може зробити велика продукція. Ніякий ремісник при помочі своїх інструментів не може зладити локомотиви, збудувати корабель, важкий залізний міст, трамвай. Для цього потрібні різні машини і учені робітники.

Сучасне становище дрібної продукції. З усіх цих причин дрібній продукції все тяжше існувати поруч з великою. Коли ж дрібна продукція ще існує, то се тому, що там далеко менше оплачується робоча сила і існують далеко гірші умови праці, ніж на фабриках. При різних цінах товарів в ремеслі і домашнім промислі доводиться заощаджувати на цих видатках те, що фабрикант заощаджує на уживанні машин і двигунів. І справді, ми знаємо, що в Німеччині робочий день ремісників тягнеться 12—14 годин, працюють всі члени родини і все-ж ремісник заробляє менше, ніж фабричний робітник, який працює далеко менше годин денно. Мало того, ремісники в великих розмірах користаються з праці малолітніх (в 20-ти важніших промислах Німеччини три семих робітників складається з малолітніх); але се є визиск потрібний для них, бо інакше вони не могли би витримати поруч з великою продукцією. Ще гірше стоїть справа в області домашнього промислу.

II. Велика і дрібна продукція в сільському господарстві. Зовсім інакше стоїть справа в сільському господарстві. Велика продукція не має тої переваги над дрібною, яку ми бачимо в промислі і тому вона не може знищити дрібного, сільського господарства. Ся різниця між сільським господарством і промисловим залежить від того дуже важного значіння, яке в сільському господарстві має земля, природні умови продукції. Під впливом цих природних умов проявляється се в сільському господарстві на кождім кроці. Насамперед тут лише в дуже обмежених випадках можна переводити поділ праці. На се не дозволяє та обставина, що не можна рівночасно сіяти збіжжя, жати його, молотити

ти, молоти; кожному з цих робіт треба зробити в свій час. Далі в сільському господарстві не може бути робітників — фаховців; не може бути робітників, які вмiлиби лише косити сіно, або сїяти збіже, або доглядати за худобою, лише кождий з робітників мусить уміти і робити все, що доведеть ся.

Яке значіне в рільництві мають машини? В сільському господарстві уживане машин не може мати того значіня і давати такі користи, які дають машини великим підприємствам в промислі. Земля в рільництві є не лише сирим матеріалом, але також знарядом продукції, бо в ній зерно перетворюеть ся на ростину. Таким чином вона є головним знарядом продукції, яко го не може заступити жадна машина, тому всі інші машини у рільництві не мають і не можуть мати такого значіня, яке вони мають в промислі. В рільництві продукція не може бути безпереривною, як се є в промислі, тому протягом цілих місяців машини лежать без руху, се значить не дають такої великої користи, як в промислі. Крім того в промислі машини стоять на фабриці нерухомо, і до них привозять сирий матеріал, який вони мають обробити. В рільництві навпаки, знаряди мусять обробляти сирий матеріал, землю, і чим більшою є продукція, тим тяжше перевозити машини з місця на місце. Одначе, машина все-ж таки має значіне всільському господарстві, з неї може користати не лише велике господарство, але також дрібне; в сiм випадку дрібним господарством допомагають кооперативні товариства. Наприклад селяни спільно купують парову молотільню і спільно користають з неї. Кооперації для закупна насіня, погноїв і т. д. і для збуту сільсько-господарських продуктів дають селянам всі користи, які має велике господарство — дають їм спромогу купувати потрібні в господарстві предмети гуртом, з перших рук.

Нарешті з одного згляду селянські господарства навіть мають перевагу над великими маєтками. Праця на власнім господарстві є видатнійша, ніж оброблюване землі при помочи найманих робітників. На власнім ґрунті чоловік більше працює — отже весь зиск іде виключно на його користь. Досвід показує, що оброблене піль в дрібній продукції в кождім поодинокім випадку є красше ніж в великих господарствах, які доводить ся обробляти чужими руками.

Про полові справи.

Книжочка лікарська котру кождий повинен перечитати і наупити ся дечого пожиточного для свого життя. — Ця книжка кождому придатна. — Ціна..... 30ц

Порадник Лікарський. — Ціна..... 20ц

З Житя Первісного Чоловіка і Сучасних Днів. В. Лукевич. — Переклала Олена Охримович-Залізницька. — З 23 рисунками в тексті.

Вже сам заголовок книжки каже сподівати ся, що говорить ся там про дуже цікаві речі, бо і хтож не цікавий знати, як жили наші прародичі або й теперішні дикі люди, про яких такі дава кождий чує ще в дитинстві. Книжочка поділена на три часті розділів, а в кождім з них говорить ся про якусь нашу сторону життя наших поселенців або теперішніх дикунів. До кождого розділу додано кілька образків, які пояснюють ще ліпше то, що написано. — Ціна 25ц

Житє. — Написав Гнат Хоткевич.

Книжочка не велика, написана однак дуже цікаво і легко. — Що таке житє? Питанє легке а так трудно на него відповісти. А прецінь нема місця на землі, де би не було ніякого житя. Чи підете на далеку північ, в царство вічних снігів та ледів, чи до згорілих під сонцем пустинь полудня, де за тисячі миль нема каналі води, чи підіймете ся на високі, найвищі на землі гори, чи спустите ся на яку тільки можливо глибину — всюда знайдете житє. — Питанє: що таке житє? — Ціна..... 15ц

Поміж Землею а Небом. — Написав Микола Чайковський.

Автор притетивно розвідує про найважнійший здобуток людського розуму, про завойованє людською воздуха. На вступі дає загальні відносини про літанє взагалі: длячого ємі сотворіли літають а другі ні, про воздух і воздушні тіла, як літають птиці, різні роди приладів до літаня. В кінци говорить про балони і літаки себго машини до літаня. Численні ілюстрації улекнуть зрозуміне прочитаного. — Ціна..... 10ц

Важнійші Права Канади. — Зібрані для українських фермерів і робітників. — Ціна..... 35ц

RUSKA KNYHARNIA
848-850 Main St. Winnipeg, Man.

„КОБЗАР“ Т. Г. Шевченка

Накладом Руської Книгарні вийшов КОБЗАР, передрун видання Тов. Просвіти у Львові.

»КОБЗАР« Т. Г. Шевченка. — Вага Шевченка і в історії українського і в історії загально людської думки безмірно велика. Він перший поставив українське письменство в рівень з письменством других народів і звернув на него увагу всего культурного світа; а виступивши борцем за права і волю пригнобленого люду, за правду і справедливість він своєю поезією прислужив ся і загально людському поступови. Вплив поезії Шевченка помітати можна і в чужих письменствах, а в своєму рідному він сплотив цілу школу письменників.

»Кобзар«. — 560 сторін з 53 гарними образками і портретом Т. Г. Шевченка в двох томах..... \$1.50
в гарній оправі..... \$2.00

Ілюстрована Шевченківська Бібліотека у 24-ох Книжках.

Хто любить поезії нашого великого поета Т. Г. Шевченка, нехай купить собі всі 24 тих гарних книжок за такі гроші а не пожалує. — Ціна..... \$1.50

1. Причинна. — 3 2-ма малюнками і портретом
2. Катерина. — 3 3-ма малюнками і портретом.
3. Тополя. — 3 1-м малюнком і портретом.
4. Гайдамаки. — 3 15-ма малюнками і портретом.
5. Черниця Марія. — 3 1-м малюнком і портретом.
6. Утоплена. — 3 1-м малюнком і портретом.
7. Гамалія. — 3 1-м малюнком і портретом.
8. Сова. — 3 1-м малюнком і портретом.
9. Єретик або Іван Гус. — 3 1-м малюнком і портретом.
10. Невольник. — 3 2-ма малюнками і портретом.
11. Наймичка. — 3 2-ма малюнками і портретом.
12. Відьма. — 3 1-м малюнком і портретом.
13. Княжна. — 3 1-м малюнком і портретом.
14. Москалева криниця. — 3 1-м малюнком і портретом.
15. Варнак. — 3 1-м малюнком і портретом.
16. Татарівна. — 3 1-м малюнком і портретом.
17. Марина. — 3 1-м малюнком і портретом.
18. Сотник. — 3 1-м малюнком і портретом.
19. Петрусь. — 3 1-м малюнком і портретом.
20. Тарасова ніч. — Іван Плікова. — Перебендя. — 3 2-ма малюнками і портретом.
21. Русалка. — Як би тоб довело ся. — 3 2. мал. і портр.
22. Назар Стодоля. — 3 2-ма малюнками і портретом.
23. Збірник дрібних віршів. — 3 7. малюнками і портретом.
24. Збірник дрібних віршів, про Україну та козацтво. — 3 4-ма малюнками і портретом.

Ціна всіх 24-ох книжок лише..... \$1.50
Портрети Т. Шевченка по..... 25ц., 50ц., і по \$1.00
Візд Богдана Хмельницького до Києва..... \$1.00

RUSKA KNYHARNIA

848-850 Main St.

Winnipeg, Man.